БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 234 (15208) ◆ 1993 чылдың декабрь 10, пятница ◆ Солунга ат салтан шагы 22.30. ✢ Садар өртээ 20 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак дүүн Барыын-Хемчик кожууннуң Ак-Довурак хоорайда чылыг электри төвүнүң, эмнелге, школа коллективтери-биле ужуражып, чуртталга бажыңнарынга кирип, аңаа чоокта чаа болган аварияның соонда амгы байдал-биле танышкан. Тудуг конторазының кызыл-булуңунга хоорай чурттакчылары болгаш актив-биле ужурашкан. Аңаа бо берге үеле республиканың Чазааның ап чорудуп турар хемчеглериниң, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын таныштырган.

Президент дүъш соонда Кызыл-Мажалыктың садыг-магазиннеринде аъш-чемниң курлавырларын, бүдүрүлгелерде байдалдарны көрген болгаш кожууннуң Культура ордузунга чон-биле ужурашкан.

Президент ол-ла кежээ Бай-Тайга кожуунга чедип, Тээли суурнуң чурттакчылары-биле ужуражыр аргалыг болган.

(Бистиң корр.).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ VII ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК XXVI СЕССИЯЗЫ

Соңгулдалар чоокшулаан тудум, ооң түңнелдериниң кандыг янзылыг болу бээриниң янзы-бүрү догааштырыглары республиканың харысалгалыг улуг даргаларының баштарын дүймедип, сагыш-сеткилинге оожургал бербестээн. Ол ындыг болур-даа ужурлуг — республика дээш эң бедик харысалганы тудуп олурар улус бодунуң чонунуң социал-политиктиг турум чоруунуң дугайында бодавас, сагышсыравас харыдаа чок. Ол-ла чылдагаан-биле декабрь 8-тиң хүнүнде, ам-на сөөлгүзү-ле боор, ТР-ниң Дээди Совединиң база бир сессиязын чыылдырар ужурга таварышкан.

Соңгулдалар болгаш референдумнар мурнуу чарыында тургустуна берген байдалдың дугайын бистиң чонувус билир—хамык ужур бо чылдың октябрь 21-де хүлээп алдынган ТР-ниң чаа Конституциязында болгаш чонга бадылалып алыры-биле бергени РФ Конституциязының төлевилелинде чөрүшкектер бар болу бергени. Ол чөрүшкектерниң кол-ла үскүлежип турар айтырыглары —республиканың бот-догуннаан чоруу болгаш черге хамаарылга. РФ Конституциязының төлевилелинде республикаларга бот-догуннаан эргезин бербейн турар база черни садар дугайында чугаалап турар. А бистиң Конституцияда ТР-ниң бот-догуннаашкынын өрү көдүрүп турар болгаш черни сатпас деп айыткан.

Бо ийи кол айтырыг мынчаар каккылажы берген болганда, референдумче кирип турар ийи Конституцияга хамаарыштыр канчаар бадылаарыл? Медерелдиг кижи бүрүзүн дүвүредип турар айтырыг бо. ДС-тиң XXVI сессиязының чугаалашкан айтырыы база маңаа хамааржып турар. Хүн айтырыының бирги чүүлүнге «Тыва Республиканың конституция-эрге-хоойлулуг политиказының дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалашкан. Бо айтырыгга илеткелди ДС-тиң Даргазы К. А. Бичелдей кылган. Ам ооң илеткелинден үзүндүлер:

«Кыштаглаашкын, соокчар, нарын соңгулдалар-биле холбашкан бачым үелер турза-даа, бо сессияны чыылдырар апардывыс. Чүге дээрге ниити-россия ужур-утказыг политиктиг айтырыг болур база бистиң республикавыска уржуктарындан улуг хамаарылгалыг — Тываның болгаш Россияның Конституцияларынга референдумнар талазы-биле катап база сүмелешпес арга чок апарды. Эрткен сессияга РФ Конституциязынга чөпшээрешпээн хамаарылгавысты илереткен болгай бис. Маңаа онзалап каар чүүл — Дээди Совет ам-даа, ооң мурнунда-даа Тываның доп-дораан Россия Федерациязының составындан үнер дугайында айтырыгны тургуспайн турар. Харын-даа россия федерализмин камгалап арттырар дээш база бодувустуң чонувустуң эргелерин, күрүнежидилгевисти хандырар дээш болдунарла базымнарны кылып турар бис. Ол-ла сорулга-биле XXV сессияга федералдыг харылзааларның чидиг булуңнарын оюп, референдумнар түңнелдери Тыва биле Россияга кандыг боор болурун чугаалаптывыс. Ынчап турда-ла сөөлгү үеде федералдыг эрге-чагыргалар РФ Конституциязын албадал-биле бадыладып алыр дээш базымышкын кылып турар. Чамдык селектор хуралдарга РФ Конституциязы хүлээп алдынмаза, хамааты дайыны эгелеп болур деп бодалды Н. Рябов, В. Шумейко, С. Филатов баштадыр чугаалагылаан.

Ооң-биле чергелештир россия деңнелинде республиканың национал сонуургалдарынга ойнап турар апарган: декабрь 12 соонда Тываны Россиядан үнер дей берген деп мөге медээ төп радио, телевидениеге каш-даа дамчыттынган. Ол хөделишкиннерниң сорулгазы билдингир: ол-дур, көрбес бе. Конституцияны бадылавас болзуңарза, чамдык республикалар үнер деп барган-дыр деп бодал-биле чонну сезиндирери, албадаары.

РФ-тиң массалыг информация черлериниң мындыг овуузунгу хөделишкиннериниң түңнелинде, амгы бо политиктиг байдалда ТР-ниң Президентизи, Чазаа-биле сүмелешкеш, Тываның конституция-эрге-хоойлулуг политиказын Хоойлуга тодарадып алыры база конституциялар референдумнарының түңнелдеринге хамаарыштыр бистиң хөделишкиннеривисти тодарадып алыры чугула деп санадывыс. Ооң түңнелдери Тыва биле Россияның аразынга чөрүлдээлерни ханылатпас болгаш бистиң Конституциявыска кыдыындан базышкын болдурбас болур ужурлуг. Ол референдумнар таварыштыр националдар аразының харылзаалары эвес, а Тыва биле Россияның күрүне үндезиннерин быжыглаарының айтырыы шиитпирлеттинип турар.

Шилилге маңаа мындыг боор болур: «бир эвес Россия Конституциязын хүлээп алзывысса, бистиң Конституциявыс чүгле аңаа чөрүлдешпейн турар чүүлдерин ажыглап болур ийиги чергениң документизи апаар, а бодувустуң Конституциявысты бадылап алзывысса, Тыва биле Россияның аразында федеративтиг харылзааларны ылап-ла бадыткаарының байдалдары тургустунар».

Илеткел доозулган соонда К. Бичелдейге айтырыглар салдынган. Ынчан ДС-тиң Даргазы тыва-россия харылзааларга хамаарыштыр хостуг чугаалары дээш федералдыг эрге-чагыргаларга база ооң парлалга, радио, ТВ-зинге чемиш берип турар деп чемелеткен. Ынчалза-даа сөөлүнде санал берикчилери РФ Конституциязын кым-даа шугумчулээр эргелиг, ооң кандыг-бир болур-болбас түңнелдер үндүрери окта болбас деп чугаалаайнар. Бир эвес К. Бичелдей хөлүн эрттир болуун камгалангаш, кажарлап, тыва-россия харылзааларда нарын айтырыгларны оюп кааптар турган болза, ол мындыг чемелээшкинге онзашпас ийик. Ону база билип болур: республиканың бот-догуннаашкынын камгалап алыр дээш ол бодунуң бодалдарын ажыт-чажыт чок чугаалап кааптар, а чамдык улус оон ыраккы түңнелдерни үндүре шаап алыр. Бир эвес Дээди Совет, Президент, Чазак шиитпир хүлээп албаан шаанда, кандыг-даа дарганың бодал-саналы төнчү шиитпир болбас болгай. Ылангыя Тываның оон-моон үнериниң дугайында чон боду билип, чон шиитпирлээр ужурлуг.

Саналдакчылар чугаалажып турар айтырыгга хамаарылгазын илереткеннер. Ол саналдарның кол утказын ниитилештирер болза, коллуу РФ Конституциязының төлевилелин буруу шаап турар, а ону канчаар бадылаарын соңгукчулар билзин, улус байдалды база билип олурар. Кандыг-даа таварылгада чүвени эмин эрттир хөрлээледип болбас дээн утказыг. Шынапла харын, кандыг-даа байдалдан төлептиг уштунуп үнериниң оруктары кажан-даа бар, чүден-даа хөлүн эрттир ундарап, мунгаглап болбас. Хөй алгы-кышкының, хөлзээзиниң херээ чок.

Тывада ышкаш эки турум байдал кайда-даа чок дээрзин ам Москвада чурттап олурар ТР-ниң улус депутаттары Ч.-Д. Б. Ондар бадыткап чугаалаан. «Курил ортулуктарындан эгелээш барыын кызыгаарга чедир Россияны эргип чоруп турган үемде Тыва дег турум байдалдыг чер чок дээрзин караам-биле бүзүреп көрдүм» —деп, ДС-тиң даргалап эгелээш, сураглыг үймээн соонда оон дүшкеш, Москвага ажылдай берген Чимит-Доржу Байырович сөөлгү сессияга келгеш, чугаазын эгелээн. «Ынчангаш мында чурттап турар орус-даа, тыва-даа, бурят-даа кижи Тыва дээш хана дег быжыг турар ужурлуг» дээн.

Ооң чугаазы-биле холбаштыр, бистиң республикада чурттап олурар орус дылдыг дижиривис хамаатыларның чамдыызы Тываны бактаксаар, бактавас-даа болза ооң дугайында хоп-мегени бүрүү шаппас, дооратап хайгааракчылар болуп олурары кончуг четпес, арай-ла таарымча чок дээрзин маңаа чугаалавас аргажок. Ол дугайында депутаттар-даа шугумчулеп турдулар. Чурттап олурар чери кымга-даа эргим, хайырлаңыг, аңаа кижи кээргээр сеткилдиг болур ужурлуг.

Сессияның көрүп турган айтырыынга хамаарыштыр ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак делгереңгей чүве чугаалаан. (Ооң ол чугаазын бөгүнгү номерде парладывыс). XXVI сессияның түңнелинде «Тыва Республиканың конституциялыг-эрге-хоойлулуг политиказының дугайында» хоойлу хүлээп алдынган.

Тываның болгаш Россияның Конституцияларын (бирээзи төлевилел дээрзин билир бис) чон бадылааан соонда, ооң түңнелдери кандыг-бир хемчеглер ап чорударын негей бээр. Ынчангаш ийи Конституцияга референдумнар түңнелдерин боттандырарының чурумун сессия хоойлужудуп бадылаан.

Тус чер чагыргаларының даргаларын соңгуур талазы-биле чоокта чаа хүлээп алган хоойлуда эдилге бар апарган. Ол талазы-биле депутаттар кезек маргыжа аарак бодалдарын илереткеш, эдилгени киирип алган. Ук документилер солунга парлаттыва бээр болганда, аңаа доктаавадывыс. Сессия ооң-биле ажылын төндүрген, депутаттарның моон соңгаарты ажыл-амыдыралынга чедишкиннерни, аас-кежикти күзээш, келир Дээди Хуралды идегел-биле манаардыр бис.

Надежда ЭРГЕП.
«Шынның» тускай корр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ

сессияга чугаазы

Хүндүлүг улус депутаттары!

Соңгулдаларга, Россияның болгаш республиканың референдумнарынга чедир каш хонук арткан. Ээлчег чок XXV сессияга силер Россия Федерациязының Президентизиниң билдингир Чарлыын, Тыва Республиканың Чазааның санал-оналын деткип, республика девискээринге декабрь 12-де Россияның Федералдыг Хуралынга, эрге-чагырганың республика болгаш тус чер органнарынга соңгулдаларны болгаш Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң, Тыва Республиканың Конституциязының талазы-биле референдумнарны эрттирериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган болгай силер.

Ол хүнден эгелеп округ соңгулда комиссиязы организастыг улуг ажылдарны кылып. Чазактың болгаш Дээди Советтиң Президиумунуң деткимчези-биле соңгулда мурнунуң кампаниязының, участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазының саң-хөө база материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап чоруткан. Оларны транспорт-биле, кывар чүүл-биле, үзүктел чок харылзаа-биле хандырарының айтырыглары шиитпирлеттинген болгаш ам-даа уламчылап турар. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Президентилериниң чарлыктарынга дүүштүр бүгү деңнелдерниң эрге-чагырга органнарынга бүгү кандидаттарга соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга дең эргелерни болгаш байдалдарны тывыскан. Кандидаттарның аразында чаагай сагыш-бодалдыг, үре-түңнелди берип болур үзелдерлиг эвээш эвес чаа солун кижилерниң барын эскерип турар бис.

Соңгулдаларга шалыпкын белеткелдер уламчылап турар. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының соңгулдаларны хандырарының, четпестерни дарый элериниң талазы-биле делгем эргелерлиг төлээлекчилери чер-черлерже үнгүлээн.

Округ соңгулда комиссиязы бо хүннерде бадылаашкынның чурумун, соңгукчуларның эргелерин тайылбырлаар талазы-биле ажылды идепкейжиткен.

Республика соңгулдаларже социал болгаш политиктиг турум байдалдарда уткуй кел чорууур. Экономиктиг шыңгыы бергедээшкиннер, агаар-бойдустуң таарымча чок хылаптары — билир силер. Чамдык девискээрлерде эртеги болгаш кожууп көрбээн улуг хар дүшкен болгай — турзажок бис байдалды таарыштыр башкарып шыдап турар бис. Ак-Довурактың ЧЭТ-те аварияның уржуктарын чайладып, шак ындыг чүүлдерниң болдурбазы-биле өске-даа чурттакчылыг черлерде болгаш найысылалда шалыпкын хемчеглер алдынып турар.

Россия Федерациязының Чазааның вице-премьери Ю. Ф. Яров баштаан ажылчын бөлүү чоокта чаа чораанын билир силер. Чазактың Даргазының оралакчызы Тожу чораан, а Россияның кол-кол министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары бистиң бүдүрүлгелеривиске, садыг болгаш социал адырның объектилеринге барып четкилээн. Ол үеде Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Б. Н. Ельцинниң Чарлыын база Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын боттандырар талазы-биле хемчеглерниң комплекизин ажылдап кылыры, Ыраккы Соңгу чүктүң районнарынга деңнээн черлерже бараннарны хуусаадан эрте чедирериниң айтырыглары шиитпирлеттинип турган. Оларны түңнел чөвүлел хуралга протоколдуң шиитпири-биле быжыглаан. Ынчалзажок бистиң бодап турарывыс-биле Россияның министерстволарының удуртукчуларының борта чоруп турарының үезинде бистиң тус черде экономиктиг база социал айтырыгларны билип алганы база оон дора эвес чугула. Ниитизи-биле алырга, Россияның Чазааның ажылчын бөлүүнүң кээп чорааны Тыва Республикада байдалды турумчударынга салдар чедиргенин хүлээп көөр апаар.

Ынчангаш бис декабрь 12-де бистиң хамаатыларывыстың соңгуур эргезин чогумчалыг боттандырарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар бис деп чүвеге бүзүреп турар бис. Бо түңнелди чугаалап каары-биле кызыгаарланып артып каап болур бе? Декабрь 12-де бадылаашкыннарның түңнелдери үндүртүнери билек бис кандыг айтырыглар-биле таваржы бээривисти, политиктер болзувусса, бодавайн баар аргавыс чок. Бис Россия болгаш республика референдумнарының түңнелдери бисти колдады дүвүредип турар деп чүвени билип турар силер. Референдумга киирген айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын чугаалаарының мурнунда, мээң бүзүрелим-биле алырга, чүү дээш соңгуп турарын бистиң соңгукчувус ылап билген турар ужурлуг. Референдумнуң түңнелдери Дээди Советке, республиканың удуртулгазынга хеп-хенертен болган таварылга кылдыр болу бербези база чугула. Референдумнуң кандыг-даа болуп төнеринге хөделишкиннерниң белен сома-дөзевилели биске кончуг чугула. Ооң-биле кады республиканың бүгү соңгукчуларының оон-биле танышкан турары эргежок чугула. Эрткен сессияга чугула ол айтырыгны кичээнгейге албайн барганывыс харааданчыг болган чүве. Орайтаан-даа болза, ол бөгүнгү тодаргайлаар ужурлуг бис.

Бо айтырыг талазы-биле эрге-чагырга органнарынче-даа, база соңгукчуларның күзел-соруунче-даа кандыг-бир ыйыышкын болдурбазын хамыктың мурнунда демдеглеп каайн. Бодумнуң таламдан хамаатыларның күзел-соруун илередириниң хостуг болурун магадылавышаан, ооң-биле кады Президент болгаш Чазак эрге-чагырганың федералдыг органнарының чамдык удуртукчуларының талазындан биске хамаарыштыр удуртулга болдурар кандыг-даа ыйыышкынынга алыспас дээрзин медеглеп каайн. Маңаа хамаарыштыр Россия Чазааның оралакчы премьери В. Ф. Шумейкодан мээң адресимге келген ол телеграмманы сагындырайн. «Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алыр талазы-биле чон ортузунга организакчы болгаш тайылбыр ажылын идепкейжидериниче, лекторлар бөлүүн чер-черлерже чорударынче» болгаш өске-даа чүүлдерни кылырынче ол мени ук телеграммада кыйгырган.

Алыс утказы-биле алырга, дилег ёзузу-биле чажыртынган дужаал болуп турар. Референдумга белеткелдиң ындыг ,янзылыг аргалары биске таарышпас. Ооң-биле кады байдалды нарыычыдарынче сундулуг эвес бис: Шумейко ол дээрге бүгү Россияның чазаа эвес-ле болгай. Ниитилелде ышкаш, Россияның Министрлер Чөвүлелинде, ооң иштинде Конституция төлевилелинге хамаарыштыр эң-не янзы-бүрү туруштар, үзел-бодалдар бар болгай. Харын-даа ындыг янзылыг оралдажылга Тыва биле Россияны удурланыштырарынга чедире бербезин, республиканың үндезин болгаш орус дылдыг чурттакчыларының аразынга үскүлежиишкин болдурарынга ыыктак кылдыр ажыглаттына бербезин черле болдурбас ужурлуг. Бо таварылгада чугаа болза националдар аразында чөрүлдээлер дугайында эвес, а төп биле девискээрлер аразында, тодаргайлаарга. Федерация субъектилериниң аразында, Москваның бедик албан-дужаалдыг чамдык дужуметтериниң бот-тогдунар чоруктарының аразында болгаш Россияның бүгү чонунуң хан-дамырындан тудуш эрге-ажыктарының аразында чөрүлдээлерниң дугайында чоруп турар. Москва — ол дээрге бүгү Россия эвес-ле болгай.

Чаа Конституцияның төлевилели дээш бисти сургаалдаан-даа база ооң чүүл бүрүзүн тайылбырлаан-даа ажыы чок. Номчуттунган чүвени номчуур болгаш анализтээр талазы-биле Москвада ону кылып турарындан дора эвес билир бис. Ынчангаш төлевилелдиң маргыш чок эки чүүлдеринге чөптүг үнелелди берген бис. Ындыг болзажок ооң принципиалдыг четпестерин эскербейн эрттирип база шыдавас бис. Президент эрге-чагыргазының байдалының талазы-биле бүзүрелдиг механизмниң Конституция төлевилелинде чок болуп турарында федерализмге болгаш демократияга эң кол айыыл ында дээрзиниң дугайында Россияның хөй-хөй девискээрлериниң, партия болгаш ниитилел-политиктиг шимчээшкиннериниң удуртукчуларының санал-оналын чүүлдүгзүнүп турар бис. Кызыгаар чок эрге-чагыргалыг чиңгине секретарьлаваның удуртулгазы-биле четчир шаа-биле чурттаан бис, ийи-чаңгыс кижилерниң холунга бүрүн эрге-чагырганың мөөңнеттинериниң кайы хире айыылдыын билир бис.

Ооң-биле чергелештир Конституция төлевилелин Б. Н. Ельцин-биле чүүлдештирип турар кижилерге сагындырыксаан ийик мен. Ону болгаш Конституцияның ажылдап кылыкчыларын. Федерацияның субъектилери-биле Президенттиң дөрт харылзажырындан херек кырында аңгылаан ооң хүрээлелин болгаш төлевилелди хүлээп алырын күштүг-биле дүгеделир сагыштыг кижилерни дөмей кылдыр санап болбас. Олар ындыг Конституцияны хүлээп алырынга хөлчок сонуургалдыглар, чүге дизе эрге-чагыргага оларның артып калырынга арганы ол берип турар.

Төлевилелдиң чамдык чүүлдери эрткен үеже, чаңгыс аай күрүнеже дедирлеништиң илередип турар дээрзин эскербейн баар аргажок. Ол чорук Россияның эвээш санныг улустарынга кандыг салдарлыг болурун менден артык билир силер.

Ынчангаш декабрь 12-де болур референдум эң шыңгыы айтырыгларның мурнунга бисти тургузуп турар. Ооң ужурундан Тыва Республиканың Чазаа ээлчег чок сессияны чыылдырар дугайында бодалды деткээн чүве. Республиканың бүгү хамаатылары-биле бир дөмей, биске Дээди Советтиң үзел-бодалын билип алыры кончуг чугула. Бистиң бо чугаавыстың кандыг болурунга хамаарыштыр бодумнуң бодалымны. Чазактың бодалын чугаалаайн, чүл дизе федерализмниң принциптерин камгалавышаан, угаазыладдыг централчы туруштуг ээлээр херек. Референдумга идепкейлиг киржириниче соңгукчуларны кыйгырар ужурлуг бис. Кандыг-даа ойталаашкын дугайында чугаа турбас. Чамдык бөлүглежиишкиннерниң Россия референдумунуң бюллетеньнерин ап алгаш, бокче октаптар дээн хөөннүг саналдыг төлээлекчилериниң кыйгырыгларын буруу шавар апаар. Соңгукчу бүрүзү бодунуң саналын киирген аан. Ол дээрге ооң конституция ёзугаар эргези-дир, ону боттандырар арганы хамаатыдан кым-даа казып шыдавас.

Референдумнарның түңнелдеринден кандыг-даа хамаарылга чокка Тыва Республика Россия Федерациязының составынга артар деп чонга дорту-биле чугаалаар ужурлуг бис. Ол бистиң Конституциявыстың 1 чүүлүнде демдеглеттинген болгаш бис ону ойталавайн турар бис. Айтырыгның алыс утказы өске боор турар. Ынчангаш референдумнарның түңнелдерин ёзугаар Тыва Республика төп-биле удур-дедир харылзааларын канчаар тургузарын ам тодарадыр ужурлуг бис. Ындыг болганда болуп болур варианттарны (чүүлдерни) сайгарып көөр апаар бис. Бистиң бодап турарывыс-биле, ол ийи аңгы боор болур.

Бирги чүүл. Соңгукчулар Россияның Конституциязының төлевилели дээш бадылаан, ындыг болганда ында саналдаттынган федерацияның күрүне тургузуунуң дугайында саналдарны хүлээп алган дижик. Чоннуң күзел-соруун күүседири-биле Дээди Хуралды чыылдыргаш, Конституциявыстың чамдык чүүлдеринге өскерилгелерни российжи-биле дүүштүрер дээш киирер апаар бис. Ындыг дуржулга бисте четчир-ле болгай. Он-он чылдар дургузунда бодувусту, херек кырында Конституция безин чок чыткаш-ла, республика бис деп адап келген болгай бис. Тыва АССР-ниң Конституциязы деп турган чүвевис, мында «ССРЭ» деп сөстү «Тыва АССР» деп сөстер-биле солуп кааш дужуруп бижиттинген Үндезин Хоойлу турган болгай. Оон чүге чедирип келгенин чон билир.

Ийиги чүүл. Россия референдумунуң түңнелдери-биле Конституция төлевилели деткиттинген болгаш хүлээп алдынган, республика референдумунуң түңнелдери-биле Тыва Республиканың Конституциязы база деткиттинген болгаш хүлээп алдынган дижик. Мындыг таварылгада база Тыва Республика Конституциязының демги-ле адаттынган 1 чүүлүнге дүүштүр Россияның составынга артар дээрзин чугаажок. Төп-биле удур-дедир харылзааларывысты Федерация Керээзиниң, ажыл-агый чорудулгазының аңгы-аңгы адырларының айы-биле керээлерниң болгаш дугуржулгаларның үндезининге тургузар бис. Тыва Республиканың девискээринге ооң Конституциязы долу хемчээлге болгаш өскерилге чок күштүг болур, а Россияның Конституциязы чүгле бистиң Үндезин Хоойлувуска чөрүшкек эвес кезии-биле ажыглаттынар. Шак ындыг байдал националдар аразында харылзааларны чидиглендирер арганы бербес, төп-биле удур туруушкундан чайлап болур арганы бээр.

Бистиң туружувуска хамаарыштыр российжи удуртулганың харызы кандыг боор болурунуң дугайында айтырыглар туруп кээрин баш удур билип тур мен. Ол база ийи аңгы боор болур ужурлуг.

Бирги чүүл. Демократтыг угланыышкын гуманизмниң принциптери, саны эвээш улустарның эрге-ажыктарын дээш туржуп турарын делегей ниитилежилгезинге дыңналып келген российжи удуртулга ол угланыышкынга шынчы боор артар. Ынчан ол чаңгыс-ла шын шиитпирге кээр: бистиң республикавыска онза эрге-байдалдыг эргени хүлээп көөр. Өске национал-девискээр тургузугларынга көөрде ындыг эрге бисте бар. 1944 чылда дайынга хоозураттынган чуртка эки тура-биле каттышкан болгай бис. Мындыг таварылгада бот-боттарын билчип болуруунуң ниити дылын чиги-биле тып аар бис. Шак ындыг байдалга идегеп, төптү угаан-сарыылдыг болгаш алызын бодап көөр чорукче кыйгырып тур мен. Б. Н. Ельцин бо таварылгада бодунуң сөзүнге ээ болур дээрзинге идегеп турар мен.

Ынчалза-даа ийиги чүүлдүң туруп кээп болуру база баш удур сайгарып, өөренип көрбейн баар эргевис чок. Октябрьда болган болуушкуннар, соңгулда мурнунуң кампаниязы чурту шовинисчи дүлгээзинче киириксээн фашисчи угланыышкынныг күштерниң Россияда барын көргүскен. Бир эвес олар соңгулдаларга тиилээр, оларның салдарынга төп алзыр болза, бистиң республикага хамаарыштыр аажок шыңгыы ыйындышкын, харын-даа шериг күштерни ажыглаттынып болуру магатчок.

Мындыг таварылгада орус чоннуң угаан-сарыылдыг, билдилиг чоруунга идегээривис артар-дыр. Бөгүн аңаа чугаалап тур мен. Сөөлгү чылдарда дыка хөй кижилер бистерни бакташтырарын күзеп келди. Национал кыдыг-кыйыг черлерде орус чонну камгалаарының дугайында кыйгырыгларның үнүп кээп турары аңаа эвес болдур ийин. Ону болдунга чепсек кылдыр ажыглап турарларның аразында колдуунда-ла орус улустуң чок боор турары база аңаа эвес болбайн аан. Шак ол ындыг чаа камгалакчыларның сорулгазы көңгүс өске болдур ийин: ССРЭ-ни буурадып дүжүреринге чедирген национал харылзааларның чидиглениишкининиң частыышкынга чедирип, Россияны база буурадып дүжүрери-дир. Ынчалза-даа ол дээрге мугур, аар-берге шылгалдаларының оруу-дур.

Дээди Советке сайгарып көөрү-биле үндүртүнген бөлүүн эвес айтырыгны шиитпирлээриниң талазы-биле бистиң аргаларывыс мындыг. Силерде, хүндүлүг хамаатылар, оон өске-даа боттуг саналдар бар боор чадавас. Ынчалза-даа кандыг-даа таварылгада референдумнуң түңнелдерин боттандырарының эрге-хоойлу механизминиң эргежок чугулазын силерге сагындырар ужурлуг мен. Ол хоойлу хевирлиг боор болур болбайн аан, аңаа мээң бо чугаалаан чүүлдеримни айтырын саналдап тур мен. Ынчан бистиң соңгукчуларывыс чүү дээш соңгуп турарын тодазы-биле билген турар. Бир эвес ындыг механизмни ажылдап кылбас болзувусса, эң чоокку үеде Россия биле Тываның аразында удур-дедир харылзааларны, республикага иштики политиктиг байдалды шыңгыырадып болурунуң айыылын тургускаанывыс ол. Ындыг чүүлдү болдурбазы чугула.

Чугаамның түңнелинде, хүндүлүг депутаттар сайгартынып турар айтырыгның канчаар-даа аажок улуг харысалгалыын угаап-билип, угаан-сарыылдыг, бүгү талазы-биле сайгартынып шилиттинген шиитпирни хүлээп алырынче силерни кыйгырдым.

Соңгукчунуң бодалы

БОДУВУС БЫЖЫГЛАП АЛЫЫЛ

Соңгулдалар келди-ле. Хөй-хөй кандидаттарның аразындан кымны шилип ап, депутат кылдыр дешпидип бадылаарын чон баш удур боданып ап-ла турар чүве боор...

Соңгулда, референдумга Тываның бүгү чону идепкейлиг киржип, ылангыя республикавыстың чаа Конституциязын барык шупту деткип, бадылаар деп идегеп турар мен. Чүге дээрге, чон ону эки кылдынган Үндезин Хоойлу кылдыр көрүп турар, ону деткип бадылап, амыдыралче дүрген ажыглап киирип албас болзувусса, арай хоржок хире апарганын база билип берген. А эң-не кол чүве — бир эвес ону бодувус деткип, бадылап, быжыглап албас болзувусса, Россия Конституциязы бадылаттына берген соонда ол күш чок болуп, бисти кандыг-даа бергедээшкиннерге чедире берип болур. Бис бот-догуннаар эргевисти чидирип ап болур апарган-дыр бис. А ол дээш бистерни келир салгалдарывыс карган, хинчектенип-даа артып каар болгай...

Ужурунда Россия Федерациязының Конституциязын база бадылап алган болзувусса эки турган. Чүге дээрге ону хүлээп албайн барган таварылгада, кандыг-кандыг уржуктарга чедирип болуруун база хөй-хөй партия, бөлүктерниң төлээлери, эртемденнер, политиктер-даа чугаалап турарлар. Ынчалза-даа бо Конституция ёзугаар бүгү национал республикаларны чоорту чок кылырының оруу ажыттынып, элээн каш губерниялардан тургустунган чаңгыс улуг Россия империязын тургузар деп сорулга салдынып турар болду бе? Б. Ельцин: «Чүгле чаңгыс аай улуг Россияның бот-догуннаашкыны турар!» деп ажы-биле чугаалаан болгай. Ынчангаш республикаларга бот-догуннаашкын-даа, тускайлап күрүне тургузуу-даа чоорту турбас апаары илдең ышкаш. Россияның составынга тура бот-догуннаашкын колдуунда ат чагган, хоозун чүве хире-дир.

Чогум-на бо бүгүнүң ужун республикаларга, ооң иштинде Тывага, Россия Конституциязын деткип бадылаары дээрге-ле, бодун боду узуткаарынга дөмей. Ынчангаш бисти Россияның Конституциязын деткип бадылаар аргажок болдуруп, аңаа удур бадылаарынга чыгап келген-дир. Чүге дээрге республикавыс бүдүн-бүрүн турарын, тыва чоннуң, тыва нацияның бот-тускайлаң амыдырап, хөгжүп чурттаарын Тыва Республиканың Конституциязы хандырып, а Россия Конституциязы чоорту шуут чок кылыр деп турар-дыр.

Мен кадым ужун инвалид болгаш чүгле Россия Чазааның акшаландырыышкыны-биле амдызында амыдырап-чурттап-даа турар болзумза, чүгле бодумну, хүнүмнү, хырнымны бодавайн, улус-чонум-биле деңге бодувус Конституциявысты деткип, Россияның Конституциязынга удур бадылаар мен. Чүге дээрге боттарывыс амгы-даа, келир-даа үеле амыдыралывыстың ут-шиин углап-шыйып албазывыска, ону биске өске кым-даа кылып бербес-ле болгай. Келир үелерде салгалдарывыстың өскен, төрээн чер-чуртунга хостуг, чоргаар амыдырап-чурттаарын бөгүн бодаар, камгалаар, магадылаар үе келгени бо-дур.

Ынчаарга Россия Федерациязының-даа, Тыва Республиканың-даа бүгү-ле эрге-хоойлу, чазак-чагырга черлеринче соңгулдаларга база идепкейлиг киржип, бодумнуң шилип алган кандидаттарым дээш бадылаашкыннарымны бээр мен.

Бистиң амгы Президентивис Ш. Д. Ооржак-даа, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей-даа Тывавыстың төлептиг кижилери деп санап, оларның республикавыс эрге-ажыы, ат-алдары, хостуг чоруу, бот-догуннаашкыны, келир үези дээш канчаар туржуп келгенин эскерген болгаш мен оларны дээш, Россияның-даа, Тываның-даа эрге-чагырга органнарынче бадылаар мен. Өске-даа хөй-хөй соңгукчулар база оларны дээш соңгуур дээрзинге чигзиниг чок мен.

Кижи бүрүзү-ле бодунга таарджыр кандидатты шилип бадылаар чүве болганда, хөйнүң караа кескү-ле болгай, колдуунда эки дээн кижилер депутаттар болуп шилиттинип, тиилеп үнер апаар. Ынчангаш каш-ла хонгаш Тываның эң эки оолдар, кыстары депутаттар, чагырыкчылар болу бээрлер. А ол-ла хүн Тываның чаа Конституциязы бадылаттынып, ажыл-амыдыралга бодунуң ачы-дузазын хайырлап эгелей бээр боор деп бүзүрелдиг мен.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.
Пенсияда башкы.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың соңгукчуларынга Культура ажылдакчылар эвилелиниң

УГУУЛГАЗЫ

Тыва культураның кол байлаа — ооң уран-талантылыг кижилери.

Чоннуң аразында алдар-ады калбаа-биле тараан, улустуң бедик хүндүткелин чаалап алган кижилерниң бирги одуруунда тыва культураның чогаадыкчы уран-талантылыг төлээлери хөй. Олар национал культураның кол байлаа, чоргааралы, ооң сайзыралының ынаныжы. Оларның могаг-шылаг чок, уран-талантылыг күжениишкиннериниң ачызында тыва чоннуң национал культуразы берге оруктарны төлептиг эртип, улам бедип, нацияның чоргаарланыр байлаа боон сайзыраан.

Ындыг-даа бол, национал культураның, чоннуң уран чогаадыкчы оруунуң мурнунда моондактар эвээш эвес. Ындыг байдалды шиитпирлээн-биле чайладырынга, культуравысты чидириг чогу-биле дамчыдарынга, уран-чогаалды, чоннуң эки сеткилин эгидеринге, сайзырадырынга улуг идигни бээринге эрге-чагырганың дээди органнарынга депшидип турар эш-өөрге идегел улуг.

Тываның Культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилели деткимчезин дараазында кордакчыларга берип, олар дээш соңгуурун кыйгырып тур.

1. **Владимир Бораевич КАРА-САЛ,** Россия Федерациязының Федералдыг хуралының депутадынга кандидат. хөй санныг шүлүктерниң, ырларның автору, журналист, чогаадыкчы ажылдың идепкейлиг киржикчизи болгаш деткикчизи, национал культураның камгалакчызы.
2. **Александр Донгакович КЕНДЕН,** Хову-Аксында хөгжүм школазының аныяк башкызы, национал уран чүүлдүң идепкейлиг нептередикчизи болгаш камгалакчызы.
3. **Анатолий Салчакович КОНГАР,** тыва культураның хоочун ажылдакчызы.
4. **Виктор Васильевич МАРТЫЙ-ООЛ,** Культура яамызының сайыдының оралакчызы.
5. **Кара-оол Донгакович НАТПИЙ-ООЛ.** Шагаан-Арыг хоорайда культура килдизиниң ажылдакчызы, шүлүкчү, журналист, хөй-ниитичи.
6. **Вячеслав Сюрюнович САЛЧАК,** Тываның сураглыг журналистериниң бирээзи, национал культураның шыңгыы камгалакчызы база нептередикчизи, «Солдат иелер» ниитилелиниң үндезилекчизи.
7. **Геннадий Туматович ЧАШ,** сураглыг хөгжүмчү. республиканың улусчу хөөмейжизи.
8. **Матпа Сумбуевич ХОМУШКУ,** Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелиниң харысалгалыг секретары, национал культураны бедик деңнелге көдүреринге улуг үлүг-хуузун кииргеннерниң бирээзи.
9. **Биче-оол Сундуевич ШЫЫРАП,** Тыва Культураның салымы дээш сагыш салып чоруур, аңаа боттуг дузаны чедирип келген кандидат.

Үстүнде айытканывыс эш-өөрнүң ат-бажын Тывада билбес кижи ховар. Олар тыва национал культура болгаш уран чүүл, ада-өгбелериниң төлептиг чаңчылдары, чоннуң шажын-чүдүлгези эгиттинизин, сайзырап быжыгып нептерезин дээш күжениишкинниг туржуп чоруурлар.

Бис тыва национал культуравысты камгалап, кадагалап, оон-даа бурунгаар депшилгелиг кылдыр чоргааралып, сайзырадып ап шыдавас болзувусса, тыва национал деп адаттынар эргевис чок.

Ынчангаш Тываның культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң адындан деткимчени алган үстүнде адаанывыс Тываның төлептиг оолдары дээш бадылаарынче төрээн чуртувустуң национал культуразы дээш туруштуг соңгукчуларны кыйгырдывыс.

Тыва культураның бедик хөгжүлдезинден Тываның экономиказы, ажыл-агыйы улам ыңай сайзыраар.

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери.

ДАШТЫКЫ ХАЙГААРАКЧЫ — ТЫВАДА

КЫЗЫЛ. Германияда бир дээди өөредилге чериниң башкызы, юрист Мартин Финкэ Тывада чаа чедип келген.

Бо даштыкы юрист биске дүш болуп келбээн. Бо удаала ол удавас болур соңгулдаларга белеткелди, ону эрттирериниң даштыкы чурттарда болгаш Россияда. оон ангы-аңгы республикаларынга чаа соңгулдалар кандыг байдалга эртер эвес дээрзин шинчилеп деңнеп көөр.

Мартин Финкэ декабрь 14-те чоруур.

А Россияның төп черлеринден хайгааракчылар кээр дугайында амдыызында медээ чок болуп турар.

Виктор КАРА-САЛ.

Владимир АМЫР: СӨСТҮ ХЕРЕК КЫРЫНГА КҮҮСЕДИР ДЭЭШ

Бо нарын үеде эртер деп турар соңгулдаларга Дээди Хуралга депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиттирген кижилерниң аразында арга-дуржулгазы «бажы каткан» дижири дег, «диштиг», сөстүг-даа, сураа билдингир-даа кижилер бар. Ады-сураа алгывайн, шоолуг дыңналбайн-даа чораан аныяк кижилер база бар апарган. Ындыг кижилерниң бирээзинге Владимир Чылбакович Амыр хамааржыр.

Оон-биле журналист Д. ЕНДАН ужуражып, интервью ап, ооң программазы-биле таныжкан. Ону моон адаанда парладывыс.

— Владимир Чылбакович, силерге чаңчыл ёзугаар баштайгы айтырыг салыйн. Силерни мындыг аныяк кижини ындыг харысалгалыг херекче — депутатка кандидат болуруңче чүү албадаан чоор, күзелиңер, бодалыңар ындыг турган бе азы кандыг-бир боттандырар сорулганар бар бе?

— Кижи бүрүзү угаан четчип бар чорааш, бир-ле чүвени бодап кылза кандыгыл. экинстен арттырза кандыгыл, боттандырар дээш кызыдар, чүткүдер болза. чүге болбас деп. бо берге үеде, ылаңгыя экономика айтырыгларының чамдыктарын күүседиптер арга бар ышкаш. Чамдык бодап, планнап алган сорулгатуружум бар, тодаргайлаарга, программа-платформа-дыр. Ол дугайында чугаалап база болур мен.

Ук ызыгуурум ажылчын өг-бүле. 1956 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген мен. Кызылдың № 15 школазын дооскан соонда бодумнуң күш-ажылчы оруумну чүдүрүкчү ажыл-биле эгеледим. Элдеп чүве — фоточурук тырттырарынга хандыкшылдыг. чүткүлдүг апарган мен. Бот-тускайлаң өөренип турган фотокорреспондент чедип ажылдаптар апардым. Тырттырган чуруктарым республиканың чамдык солуннарынга-даа үнер апарган. Удатпаанда, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң улуг фотокорреспондентизи болу бердим. Ооң соонда чылдарда «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга ажылдап чордум. Оон ынай өске черлерге ажылдап турганым база бар. Республика чергелиг конкурстарга фоточуруктарымны комиссия үнелээн, I-II чергениң шаңналынга чедип-даа турдум.

— Бир мергежил чедип алыры албан-на болгай. өөредилгени уламчылаар, училище азы институт кирер бодал турган бе?

— Күзел турбайн аан, аргалыг-ла болза кандыг-бир мергежил чедип алырын бодап чордум. Ынчалзажок кадыкшылдак болгаш спортка аажок чүткүлдүг апарган мен. Хамык ужур дээди өөредилге черлеринче азы кайы-бир училищеже экзаменнер тудуп кирерин бергезинигеш эвес, а чайгаар-ла спортка хандыкшаан мен, шыны херек. Бут бөмбүү, туризм — мээң доктаамал өңнүктерим, эдепжир, салдыкпас чүүллерим апарган. Кызыл хоорайга бут бөмбүү, баскетбол, хол бөмбүү дээш маргылдааларга болганчок киржир мен. Бут бөмбүүнге Кызылдың «Торпедо» командазының кол ойнакчызы — камгалакчызынга ойнааш, шаңналдарны ап-даа чордум. Туризмге база ынак мен. Даг-даш, бедиктер үнер, суг хевириниң туризминге доктаамал киржип чораан мен, ам-даа аргазы бар болза, уламчылаксаар ийик мен. Сөөлгү чылдарда чадаг-тергелиг экспедицияны Тываны, Моолду таварты удуртуп-даа чордум. Прибалтикага база четтим. Бистиң республиканың Өвүр кожуунунуң төвү — Хандагайтыдан Моолдуң төвү — Улан-Баторга чедир аян-чорукту база кылдывыс. Чадаг туризм кылып турааш, Мөңгүн-Тайганың шыпшык бажынче дөрт катап үнген бис. Ооң дөртүнүң үжүн, мен удуртуп чордум. Суг туризми азы спорт хевиринге Тываның Балыктыг-Хем, Улгу, Улуг-Оо дээр нарын маршруттарлыг хемнериң кезип шаг болган бис. Түңнелинде «Хараачылар» дээр спортчу клубтуң тургузукчуларының бирээзи болганымны немеп каайн.

Спортту сайзырадыр деп бодаар болза база-ла материалдыг бааза сонуургалды көдүрер апаар. Ынчангаш экономика айтырыгларынче чүткүп, билиг-мергежилди бир янзы көөр, шиңгээдир сорулга-биле Челябинск хоорайда Социал харылзаалар болгаш Күш-ажыл академиязының Урал салбырынга түр өөренип-даа турдум. 1991 чылдан бээр экономист-социолог билиг-мергежил чедип алгаш, ажылдап турарым бо. Ынчангаш «Субудай» дээр акционерлиг ниитилелдиң баштаар чериниң даргазынга-даа ажылдадым ийин. Рынок айтырыглары, үндүрүг-дадывыр бүдүрүлгени сайзырадыры, аныяктар дугайында сагыш човаашкын—бо бүгү мээң бодалымдан ыравастаан, канчалза экил, чүнү кылырыл? Бо-дур, мени дүвүрелип чоруур айтырыглар.

Ам оон «Кижи бүрүзүнүң амыдыралын экижидерле — экономиканы чогумчудар» деп эгелиг программазын соңгукчуларга дыңнадып көрээлинер.

Чүнүң-даа мурнунда, хамаатыларның эрге-ажыын, сонуургалын бирги чергеге тургузар дээш, рынок экономиказын үндезини-биле чаартыр. Ол дээрге угаан-сарыылдыг арга-биле үндүрүг онаарын, ооң чөптүг системазын тургуспушаан, сагыыр херек. Үндүрүг, чүнү-даа мурнай, бүдүрүлгени деткип сайзырадырынче кирер ужурлуг. А бараан бүдүрүкчүлеринге, ачы-дуза чедирикчилеринге үндүрүгнүң хемчээлин дыка кудуладып кызырар херек. Эвээш орулгалыг, чединмес кижилерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге үндүрүг турбас.

Ийинде. реформаларга хоойлу-дүрүм баазазын күштелдирер. Тыва Республиканың Дээди Хуралы хевирлеттиниң тургустунган соон дарый экономика реформаларынга. оон иштики, даштыкы ажыл-чорудулгазының структурлуг эде тургустунуушкунунга хамаарышкан хоойлу-дүрүмнерни саадал чокка хүлээп алыры чугула.

Чаа Конституцияның нормаларынга даянгаш, хамаатыларның экономиктиг эргелерин хоойлу ёзугаар камгалаар, чүнүң-даа мурнунда хуу өнчүнү, акционерлерниң, янзы-бүрү фондуларның эргелерин камгалаар. Конституцияның болгаш хоойлуларның хөй-ниити база күрүне камгалалының механизмнериниң ажыктыг тургузарын деткииринге идигни бээр.

Ажыл-агыйжы чоруктуң бүгү хевирлерин хөгжүдер, ылаңгыя биче бүдүрүлгелерни. бизнесменнерни күрүнеден деткиивишаан хандырар.

Республиканың экономиказында бүдүрүкчү алырларны хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны мурнады тургузар. Чүге дээрге ол адырларның экономиктиг байдалын хөгжүдеринден рынок, садыг-саарылга экижиир. өртек-үне садып алыкчыларга чиигээр апаар. Бүдүрүлгеге ажылдап эгелээрге ажылдаар черлер тургустунар. Ынчап баарга аныяктарның күзел-соруу олче угланыр, кем-херек үүлгедир чорукту эвээжедиринге салдарлыг болур. Өске девискээрлерден сайгарлыкчыларның албадалындан уштунар.

Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаазын, ажыл-чорудулгазын боттуң бүдүрүлге-экономиктиг ажылынга үндезилеп чорудуп турааш, делегей кады-ажылдажылгазын ханыладып калбартыр. Ол дээрге тудуг ажылын чорудары, бүдүрүлгелерни, биче күштүг заводтарны, цехтерни тудуп ажыглаары-дыр.

Даштыкыга техниканы. экономиканы билир национал кадрларны белеткээр.

Программада кончуг чугула чүве — Тывага делегей ужур-дузалыг бедик хөгжүлделиг туризмни сайзырадыры, ону республиканың чаңгыс аай программазынга киирери болгаш улус ажыл-агыйының бир орулгалыг адыры кылдыр хөгжүдери-дир.

Бюджет-саң-хөө кавызынга хамаарылгалыг. чөптүг чылдагаан-биле материалдыг чүүлдер бүдүрбейн турар кижилерже — эмчилерже. башкыларже. сургуулдарже, студентилерже. ылаңгыя пенсионерлерже кичээнгей салыры. оларны акшаландырарының бүгү-ле аргаларын тывары.

Аныяк бүдүрүлгечилерге дуза көргүзери. оларның органызастааны бүдүрүлгелерге үндүрүг болгаш чээли талазы-биле чиигелделерни бээри. аныяктарның коммерциялыг тудуг структураларын органызастаарынга, массалыг спорт хевирин база ажыктыг дыштанылганы чорударынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылды чорудары дорт хүлээлгем болур.

Бараан бүдүрүкчүлериниң эрге-ажык сонуургалын барымдаалавышаан, үндүрүг-чээли аргазының күсели-биле чоннуң бирги эргежок чугула продуктулары болур сүт, хлеб, эът аймааның өртек-үнезин кудуладырын чедип алыр, ылаңгыя чединмес өг-бүлелерге. пенсионерлерге боттуг дуза чедиреринин талазы-биле ажылды чорудар.

Чоннуң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын катап тургузар. Төрээн булуңу, сууру, хоорайларның чараш овуру, чаагайжыдылгазы дээш демисежир.

Хостуг, деңэргени сагыыр, хамаатыларның шажын-чүдүлгезиниң, номналының кижизидилге херээнге ажыктыг талаларын, ылаңгыя аныяк салгалга сиңирер, чедирер дээш бүгү тала-биле деткиир, ажылдаар дээш демиселдиг чорудуп, органызастаарынга идепкейлиг киржир.

Депутатка кандидат-биле чугаалажып, бо интервьюну түңнеп тура моңу немеп каары күзенчиг. Владимир Чылбакович Амырны депшидип үндүрген коллектив. бөлүк оон программазының шуптузу эвес-даа болза. хөй кезин боттаныр дээрзинге бүзүреп турар. «А бир эвес соңгуттуруп аптар болзумза, бүгү күжүмнү, билиимни, арга-дуржулгамны чонумга бараалгадыр, сөстү херек кырынга күүседир дээш ажылдаар мен» деп, кандидат бүзүредип турар.

МАНДАТ—БАЖЫҢ ОРДЕРИ

Солуңче чүве-даа бижип көрбээн кижи мен. Тыва Республиканың Дээди Хуралынга соңгулдалар мээң сагыжымга арай таарышпайн тур. Соңгукчу кижи болганымда, бодалдарымны ажыы-биле бижип көрейн.

Чоокта чаа Хемчик талазында бир кожуундан төрелим оол келгеш, чиктиг чүве чугаалааш барды. Оон төрээн суурунга бир дарга келгеш: «Мени депутатка кандидат кылдыр идип үндүрүңер, Дээди Хуралга баргаш, көдээ ажыл-агыйны сайзырадыр мен»—дээн. Көдээ улус чөпшүл болгай —депшидип каан.

Удавааңда ужуражып келген. База-ла демги оолдарны чыгааш: «Көдээге чеже ажылдаар боор, ам черле Кызылга ажылдап, чурттап көрейн, соңгукчу бүрүзүн мени бадылаар кылдыр эзедип көрүңер. оолдар»—дээн-дир.

Хөйнүң мурнунга чоннуң эрге-ажыын камгалаар мен деп аазап турааш, шынында бодунуң хууда амыдыралын бодап турар кандидат эвеспе ол? Көдээден депшиттирген кордакчыларның дөгерезин ындыг дивейн тур мен. Ынчалза-даа Кызылда чаагайжыды туттунган делгем, чырык бажыңнар эвээш эвес кижилерниң дүжүнге кирип тур боор. Моон мурнунда депутатка соңгуткаш, Кызылдан бажың алган кижилерниң чаңгызы-даа көдээже дедир көшпээниң база утпаалыңар.

Депутатка кандидаттарның мандаттары — бажың алыр ордерлерге деңнежип тур. Эрги депутаттарывыстың хүлээп алган хоойлузунда ону бадыткап турар дээр-дир. Англияда ындыг эвес. Депутатка Лондонга бажың бербес. Бажың азы гостиница хөлезилээр акша бээр.

Мен Кызылда чурттаандан бээр элээн каш чыл болу бердим. Мынчага дээр орта бажың албадым. Общежитиеде чурттап ор мен. «А халак, депутатка кандидат кылдыр депшиттирип аар чүвемни» — деп үези эрте бергенде, ам кээп бажым соктап олур мен.

Санчай ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

Кандидат дугайында

ЧАСТЫРЫГ БОЛБАС

Вячеслав Сүрүнович Салчак-биле ийи-үш чыл кады ажылдап келгеш, бо-даа черле Тывазынга, чонунга бердинген ёзулуг депутат кижидир деп чүвени билдим. Энергиязы хайнып чоруур, чалданыр, коргар чүвези чок аныяк кижини «Хостуг Тыва» улусчу фронтуга даргалатканы-даа, бистиң Чогаадыкчы эвилеливистен база катап депутатка кандидат кылдыр идип үндүргенивис-даа аңаа эвес.

Бажың чок кижилерге дыка улуг дузаны чедирди. Ол кижилер аңаа «четтирдивис» деп йөрээлин-даа илеретпээннер. Хурал-суглаа, митингилерге-даа киришпестээннер. Ол-даа канчаар, буянныг чоруктуң оруу каяа-даа ажык, сураг чок чиде бербес.

Тывадан чоруткан солдат оолдарга дузалажыр дээш Подмосковьеге ийи катап. Ачинск, Красноярскиге база четкеш, офицерлерге, солдаттарга ужуражып, шыңгырап келген айтырыгларны чөптүг шиитпирлежип келген. 1993 чылдың солуннарын ол тыва шериг оолдарга халас чагыттырып берген.

В. С. Салчактан сестип, оваарнып чоруур, туразы улуг даргаларывыс — «улуг акыларывыс» ону ийи караа-биле көрбестей бергеннер. Ында база чылдагаан бар. Республика чергелиг «Солдат иелер комитедин» тургузуп, шериг комиссариадының дүжүметтери-биле ачыр-дачыр туттунуп, чиде берген солдат оолдарны тыварынга дузалажып чоруп турар. Бо бүгүнү халаска, акша-шалың албайн, кылып чоруп турарын кижи кайгаар.

Бии-Хем кожууннуң Өөк, Хадын, Ленинка, Ээрбек, Сесерлигниң соңгукчулары Вячеслав Сүрүновичини соңгуп алыр болза частырыг болбас деп угаадып, аңаа деткимчени дилеп тур мен.

Сергей БАИР.
Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

СОРУЛГА — СОҢ ДААРТАЖЕ КӨРНҮРҮ

Бо хүннерде РФ-тиң болгаш ТР-ниң парламентилеринге база ол ышкаш тус чер чагыргаларынга хамаарышкан чугула кампания—соңгулдаларга белеткел ажылдары чоруп турар. Чоокта чаа тургустунган Чаа-Хөл кожууңда ол ажылдарның чоруп турарының дугайында чугаа кожуун даргазы Камбаа Дамчатович Биче-оол-биле бистиң корреспондентивис Кежик-оол Чөревениң аразынга болган.

— Ам болур деп турар соңгулдалар дугайында чугаалап көрүңерем, Камбаа Дамчатович.

— Моон мурнунда болуп турган соңгулдаларга бодаарга дыка нарын бооп турар. Соңгукчу бүрүзү хөй кандидаттар аттары кирген, оларга немей РФ-тиң Конституциязынга болгаш ТР-ниң Конституциязынга хамаарыштыр бадылаар референдумнарның тус-тус бюллетеньнерин алыр ужурлуг. Бо талазы-биле тайылбыр ажылы чоруттунуп турар. Тус-тус кандидаттарны соңгукчулар боттарының хуралдарынга идип үндүрүп, дыка идепкейлиг киришкенин демдеглээр апаар. Ол ышкаш Россияның-даа, Тываның-даа парламентилеринге чүгле бистиң республикада чурттап, ажылдап турар кижилер депшиттирип турары онзагай. Соңгукчулар ону билип, боттарының аразындан эң-не идепкейлиг, угаан-сарыылдыг кижилерни депутаттарга кандидаттар кылдыр депшидип ап турганын караам-биле көрдүм. Бир-тээ депшидилгеге ол кире идепкейлиг киржип турган соңгукчулар боттарының үнүн бээр дээш декабрь 12-де болур соңгулдаларга идепкейлиг киржилгелиг болур дээрзинге бүзүрээр мен.

— Эрге-чагырганың янзы-бүрү чадаларынга депшиттирип турар кандидаттарның дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Депшиттирген кандидаттарның кайызын ол дээр. Ажыы-биле чугаалаарга, шуптузу төлептиг кижилер-дир. Чижээ, Россияның парламентизиниң үстүкү палатазы болур Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак кандидатка депшиттирген болгай. Тываны Россия Федерациязының дең эргелиг, чечектелип турар булуңнарының бирээзи кылып аар дээш дыка улуг күжениишкиннерин үндүрүп, чайгылыш чок быжыг туруштуу ээлеп, амыр-дыжын харам чокка берип турар кижи дээрзин билир мен. Ажылчыы дыка бачым болзажок, бистиң бо биче районувуска каш удаа кээп, эң ылаңгыя «Найырал» совхозтуң Шаңчы салбырынга күскү дужут хар адаанга баар дей бээрге, боду киржип, дузалашты. Күрүне Думазынче депшидип турар кандидаттарның аразында аныяк эртемден кыс К. Д. Аракчаа база бар-дыр. Тываның бойдус байлаан камгалаар талазы-биле шудургу демиселчилериниң бирээзи болгай. Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) кандидаттарга Чаа-Хөлдүң № 25 соңгулда округундан Тыва Республиканың Дээди Совединиң даргазы К. А. Бичелдей. «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чарамба, монополияга удур эргелелдиң даргазы Э. Х. Меңниг-оол депшиттиргеннер. Кайызы-даа бедик харысалгалыг ажылдакчылар-дыр. Оларны Чаа-Хөл кожууннуң чурттакчылары билир.

— Бодуңарның дугайыңарда чугаалап көрүңерем.

— Тыва Республиканың Дээди Совединиң депутадынга соңгуттургаш. бодумнуң мурнумга салдынган хүлээлгелеримни ак сеткилдиг күүседип турдум. Бо келир соңгулдаларга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадынга кандидат кылдыр бодум адымны киирбээн мен. Чаа-Хөл кожууң чаа тургустунган болгаш бут кырынга чаа-ла туруп келген. Моон үнер. чоруур амдыызында арга-даа, эрыннуур-даа чок. Мээң харыым кожууң даргазының эрге-дужаалынга өске эш-өөрлер ышкаш. Чаа-Хөл кожууннуң соңгукчулары бадылаары-биле депшидип турарынга бүзүрел дээш өөрүп четтирдим. Соңгулда мурнунуң ужуражылгаларынга бодумнуң программамны соңгукчуларга таныштырып тур мен.

— Кожууннуң социал-экономиктиг амыдыралында байдал кандыгыл? Ол база-ла соңгулдаларның эки түңнелдеринге чугула рольду ойнаар болгай.

— Силерниң ооңар чөл. Аштап орар кижиге кандыг-даа политиканың хереэ чок болгай. Кожууңда кыштаглаашкын кидин-не чоруп турар. Ажыл-агыйлар боттарының шыдаар шаа-биле чайгы-күскү үелерде сиген-ширбиилди белеткеп, тараазын ажаап алган. Ам үш совхозтуң шаңнарында 5743 тонна тараа шыгжаттынган. Саван, сиген, силосту чөп ажыглаар болза. кышты хүр ажа бээриниң аргалары бар. Амгы үеде кожууң девискээринде хар аажок кылынназы. Одар-белчиирже сагыш салыры хүнүң чугула айтырыы. Далбыйлаар, ыраккы коданнарга сиген-ширбиил чедирер ажылдарны органызастап тур бис. Малчыннарның чурттаар, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш доктаамал хемчеглер алдынып келген. Совхозтар чаа дүжүттен ийи-ийи шоодай тарааны боттарының малчыннарынга халаска үлеп берген болгаш, ол ажылдар моон соңгаар-даа уламчылаар.

Кожууң төвү — Чаа-Хөл суурда байдал аажок нарын. Каш чыл иштинде орта ажылдаваан котельнаяны бо чылын одап эгеледивис. Саңн ажып, Бийск, Челябинск чедип, чаа суугуларны салдывыс. Дыка-ла шуутуг чорду. Ак-даа, бора-даа хлебтериниң өртек-үнези 200 рубль апарганы бир талазында эки-даа. ийи талазында. акша-шалың чиигмейн турар бо үеде берге болуру чугаажок. Ынчангаш берге амыдыралдыг өг-бүлелерге дузалаар хемчеглерни ап турар бис. Ажыг кыштың соогу кончуг. Сагыш амыр орар арга чок. Ынчангаш дүн-хүн дивейн хөделип турарывыстың ужуру ол.

— Кожууңда чаа чүүлдер болгаш моон соңгааргы сорулгалар...

— Чаа тургустунган кожууннуң ажыл-агыйын чаңгыс аайлап алыры дыка берге болгаш нарын дээрзи билдингир. Бо хүннерде кожууңда удуртукчу кадрлар шын шилиттинген деп санап турар бис. Бодунуң ажыл-херээнге бердинген эштер эвээш эвес. Оларга ССРЭ-ниң улус депутады турган Галина Сагаандай чагырга даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы. Тимирязев аттыг сураглыг академияның доозукчузу Александр Дапзырын көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги, харылзааның дээди сургуулун доосакан Зоя Хомушку районнуң харылзаа белдириниң начальниги, хөй-ниити ажылынга үр чылдарда ажылдап келген Раиса Дензин, хоочун экономист Саңдый Бадаа болгаш өскелери-даа ындыгларга хамаарыштырып болур.

Ыраккы Шаңчы суурга бо чылын интернаттыг эге школаны-даа ажыттывыс. Ам ында көжүп чоруур почта салбыры, садыг. клуб ажылдап турар. Чаа-Хөл суурга курбанкының салбыры ажыттынар. Ол ышкаш кожууң чергелиг өске-даа организациялар тургустунар. Ак-Туруг суурга дээрбе тудуун дүргедедир болгаш 1994 чылдың бирги чартынында ажыглалга киирер. Бо чорук чүгле «Ак-Туруг» совхозка эвес, а харын кожууннуң өске-даа ажыл-агыйларынга, эң ылаңгыя чурттакчы чонга дыка ажыктыг болуру чугаажок. Бисте эжаан сутлар, казар байлактыг черлер хөвей. Оларны билдилиг ажыглап, бүгү бар арга-курлавырларны шын хуваар болзувусса, Чаа-Хөлдүң боду боду акшаландырып, амыдырап чоруй баарының барымдаалары бар. Ынчангаш бистиң амгы соңгулдар депутаттарывыс. удуртукчуларывыс хүннүң айтырыгларындан ангыда. моон соңгаарты сорулгаларже онза кичээнгейни угландырары чугула.

— Тайылбыр бергениңер дээш четтирдивис!

ХҮНДҮЛҮГ
СОҢГУКЧУЛАР!
СОҢГУЛДАЛАРГА
ЧЕДИР 2 ХОНУК
АРТКАН.

СОҢГУЛДАЛАРДА НУНДА БОДАНЫР, БАШТАЙ-ЛА ЧУГАА

Россияның дээди эрге-чагыргаларынче бистиң республикадан кончуг төлептиг, бүгү тала-биле шыырак, дыл-домактыг, иштики-даштыкы политиканы, социал-экономиктиг байдалды анализтеп. сайгарып билир, бурунгаар үзел-чүткүлдүг, энергиялыг, эрестиг, шыңгыы кижилерни соңгуп алыры тоң чугула. Федералдыг Хуралдың 3 депутадынга Тывадан 8 кандидат депшиттирген болгаш бүрүткеттирген болгай. Оларның шуптузун көрүп олурарга, шынап-ла, шыырак дээн кижилерни чон адаан-дыр. Сес кандидаттан үш кончуг шыырак кижини Федералдыг Хуралга канчап шын шилип, соңгуп үндүрүп алыр улус боор бис. Өөренип шинчилээр, шилиир, катап-катап боданыр ужурлуг айтырыг бистиң Тываның соңгукчуларының мурнунда шак мынчалдыр тургустунуп келген. Федералдыг Хуралдың үстүкү палатазы болур Федерация Чөвүлелинче 2 депутатты, а адаккы палата болур Күрүне Думазынче 1 депутатты соңгуур болгай бис. Ол 4-4 кандидаттардан канчап шын шилилгени кылырыл?

Сес кандидадывыс барык шуптузу республикада билдингир кижилер. Аразында Михаил Саңчай деп чаа ат база бар. Президентивис Шериг-оол Ооржак, генерал-майор Владимир Кара-Сал оларны эки билир, таныыр. оларның ажыл-хожулунга үнелелдерни берип болур бис. А арткан кандидаттарны билирививс — билир, билбезививс — билбес. Ынчангаш оларны эвээш-бичелеп-даа болза чонга таныштырары биске күзенчиг. Бөгүн ТР-ниң Президентизиниң национал айтырыглар болгаш иштики политика талазы-биле чөвүлекчизи Владимир БАГАЙ-ООЛ-биле интервьюну парладывыс.

— Владимир Баринович, Күрүне Думазының депутадынга кандидат кылдыр депшиттире бергениңерниң чылдагааны чүдел?

— Баштай-ла чугаалаксаан чүүлүм — Күрүне Думазынче соңгулда хоойлу ёзугаар бе азы хоойлу ёзугаар эвес бе дээрзин тодарадып алыры. Бо хүнде ол маргыштыг айтырыг болуп турар. соңгулда эрте бээрге-даа ол маргыштыг болуп хевээр артар деп бодаар мен. Херек кырында соңгулда [illegible] РФ-тиң Дээди Соведи [illegible] турган. А оон [illegible] билир бис. Ынчангаш декабрь 12-де соңгулдалар Президент Б. Ельциниң Чарлыынга үндезилеттинген.

Мен ол маргылдаага киришпейн, чүге депшиттире бергенимни чугаалап көрейн. Күрүне Думазынга Тываның төлээзи турары кончуг чугула деп бодалга даянгаш, соңгуттурар деп шиитпирлээн мен. Баштай чигзиниип, элээн бодангылаадым. Чүге дээрге чуртта байдал нарын. оон ынай нарыыдаары билдингир. Шак мындыг берге, нарын байдалды Күрүне Думазынга Тываның чонунуң эрге-ажыктарын камгалаары база нарын. Оон ангыда Борис Ельцин Эльдар Рязановка берген интервьюзунга «мен эрги Дээди Совет-биле демисежип турган мен, ам Федералдыг Хурал-биле база демисежир мен» дээн утказыг чүве чугаалаан. Ооң ол чугаазы анаа эвес.

Күрүне Думазының болгаш Федерация Чөвүлелиниң келир үезин мынчаар көрүп турар мен — бирээде, ол «карман» парламентизи дыңнангыр, чөпшүл болур. Ийиде. бир болза ол Ельцинге болгаш ооң командазынга оппозиция (удурланыкчы) апаар. А удурланыкчы апарза, Ельцин ону тарады сывырар эргелиг (чаа Конституция төлевилелинде ону ындыг эргелиг кылып каан).

Ол ышкаш Тываның эрге-ажыктарын камгалаарының нарыны — РФ-тиң Конституциязын хүлээп алыр болза, ында республикаларны эрге чок кылып. область, крайлар-биле деңнеп каанында. Ажыы-биле чугаалаарга. Ельцинни долгаңган кижилер. политиктиг күштер аңаа салдарлыг болур дээш аразында демисежип турар. амгы үе-чадала унитарлыг (чаңгыс аай) күрүнениң талалакчылары тиилеп турар. Чоңгаа бадыладыры-биле берген Конституция төлевилели база унитарлыг күрүнениң Конституциязы-дыр.

Декабрь 12 соонда байдал өскерли берип база болур. Бир эвес Шахрайның партиязы — чаңгыс эп-сеткилдиң болгаш демнежилгениң партиязы хөй мандатты аптар болза, федерализмниң талалакчылары улуг салдарны чедип болур. Ынчан республикаларның бот-догуннаашкынын камга[illegible] баар.

РФ Конституциязы хүлээп алдына берзе-даа, ону түр үениң деп бодап турар мен. Республикалар, регионнар мындыг конституция-биле деңмей чөпшээрешпес, ону эдеп-хере катап көөр апаар.

— Ниитизи-биле байдал амыр эвес, бөгүнгү политиканың артында хөй-ле аңаа эвес чүүлдер туруп турарын билип турар бис. Мындыг берге, нарын байдалдарда Күрүне Думазынга бистиң республикадан чаңгыс борбак төлээлекчи чүнү шыдаарыл деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп кээр-дир...

— Шыдаар болзун дээш кончуг шыырак кижини соңгуп алыры чугула. Ол угаанныг дипломат болур ужурлуг. Чаңгыс кижи черле чаңгыс. ынчангаш өске республикаларның төлээлери-биле эмгележип, чаңгыс аай стратегия, тактикалыг болуп. өске республикаларның байдалын эки билир, политик болур болза эки. Биеэги ышкаш алгырып-кышкырып турар болза кым-даа тоовас.

— Бир-тээ чугаалажы берген болганывыста, ниити соңгулдаларның байдалын, оон иштинде бистиң Дээди Хуралче соңгулда болгаш оон келир ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодалдарыңарны билип алыксап олур мен, Владимир Баринович. Бодуңар Дээди Советтиң депутады-даа турган болгай силер.

— Соңгулдаларның эртип турары кончуг далаштыг. Мен бодум хуумда Москвага-даа, мында-даа соңгулдаларның чамдыызын март-апрель айларда эрттирер кылдыр шилиндерин саналдап-даа турдум. Үе кызыы болганы-биле чамдык шыырак кандидаттар кы-

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга хамаарышпас кандидат В. В. МАРТЫЙ-ООЛ

ОНУ ДЕТКИЗИВИССЕ

— Виктор Васильевич, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутадынга хамаарышпас кандидат болганыңарда, бир-ле дугаарында чугаа допчу намдардан эгелээр чүве болгай. Кажан, каяа төрүттүнген силер, кандыг школага база чүү черге эртем чедип алганыңар ол, допчузу-биле чугаалап берип көрүңерем?

— Мен малчын арат уктуг кижи мен. Бии-Хемниң Ээрбек деп черге 1947 чылдың март 14-те төрүттүндүм, Ээрбек школазын дооскан соонда Кызылдың музыка училищезинге өөренип киргеш, хөгжүмчү болдум. Мээң күш-ажылчы базымым Бии-Хем райондан эгелээн. Автоклуб эргелекчилээш, оон соонда көдээ клуб директорлааш районнуң радио дамчыдылгазынга редакторлап ажылдап турдум.

1970 чылда Саян аттыг күрүне ансамблинге солистеп ажылдап кирдим. Оон соонда комсомол обкомунуң чалааны-биле комсомол ажылынче шилчидим. «Саян» болгаш «Кызыл тараачын» совхозтарның комсомол комитеттеринге секретарьлап, ВЛКСМ Бии-Хем райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизинге ажылдадым.

1976 чылда Эрзинниң комсомол райкомунуң нийиги секретарынга томуйлаткаш, бир чыл болганда СЭКП Эрзин райкомунуң оргкилдизиниң инструкторунга бадылаттым. Ажылдап тургаш Кызылдың башкы институдунга бот-өөредилге-биле өөренип турдум. А 1980 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип кирдим. Ону чедиишкинниг доосканым соонда, мени Таңды партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинче чорудупкан. Үш хире чыл ажылдаан соомда, 1987 чылда Тываның көдээ ажыл-агыйы дуржулга станциязының партком секретарынга соңгаан. А 1990 чылда СЭКП Таңды райкомунуң идеология талазы-биле секретарынга бадылаттым. Ол-ла чылдың декабрьда районнуң культура ажылдакчыларының дилээ езугаар районнуң күүсекчи комитединиң культура килдизиниң эргелекчизинге ажылдай бердим.

1991 чылдың май айда культура министриниң культура, кино болгаш туризм талазы-биле оралакчызынга томуйлаттым. Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың улусчу чогаадылга фондузунуң президентизи болдум. Кысказы-биле чугаалаарга допчу намдарым бо-ла ийин.

— Депутатка кандидат болурунуң талазы-биле силерниң удурланыкчыларыңар хөй бе, кымнарыл ол?

— Шупту дөрт кижи бис. Таңды район чагырыкчызы Д. К.-Х. Ооржак, Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының директору С. С. Монгуш, районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи М. Д. Ооч олар.

— Программаңар дугайында чүнү чугаалап болур силер, Виктор Васильевич?

— Бо талазы-биле чугаалаар чүве-ле хөй. Хөй чылдарда культурага ажылдап келген кижи болгаш, культура ажылдакчыларының эрге-ажыктарын камгалаарын кызыдар мен. Оларның амыдырал хандырылгазын экижидеринче сагыш салыр апаар. Ол ышкаш культура ажылдакчыларының эртем-билиин бедидеринге улуг дузаны чедирери күзенчиг. Тываның бот-догуннаан күрүне болурунга тыва чон улуг салдарны чедирер ужурлуг. Харында РФ-тиң Конституциязын эки-ле өөренип көргеш, ону бадылавазын күзээр-дир мен. Ол Конституцияның кол утказы биче-буурай улустарның эргезин кызагдаары болуп турар. «Тываның аныяктары» солуңда Калмыкияның Дээди Сөвединиң Даргазының материалын албан номчуур, ону деткиир ужурлуг бис.

Шынап-ла, В. В. Мартый-оол бодунуң программазында дыка хөй бодалдарны киирген. Тываның экономиказын болгаш культуразын хөгжүдер талазы-биле делгеренгей программаны тургускан. Чонунуң социал-амыдыралын экижидер талазы-биле айтырыгларны бодунуң программазында киирген.

Үр чылдарда культурага ажылдап чораан болгаш оон дуржулгазы улуг. Ол Москвага ажылдап тургаш Россияның Компартиязының ТК-зын тургузар талазы-биле комиссияның кежигүнүнге база турган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга хамаарышпас кандидат кижи болганда соңгукчулардан 76 хол үжүү алыр тургаш, 82 кижиниң ат салган данзызын Төп соңгулда комиссиязынче киирген. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Бир эвес декабрь 12-де болур соңгулдага Виктор Васильевич Мартый-оолду таңдыжылар соңгуп алыр болза, частырыг черле болбас. Ынчангаш В. В. Мартый-оол дээш бадылаашкынны бээри күзенчиг.

Депутатка хамаарышпас кандидат-биле чугааны журналист Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ чоруткан.

КЫСКА ДЫҢНАДЫГЛАР

ТЭЭЛИ. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарының соңгукчулары-биле ужурашкан.

Ш. Д. Ооржак дүүн Тээли суурга соңгукчулар-биле ужура[illegible] хуралын эрттирген. Депутатка кандидат бодунуң программазын болгаш ам болур соңгулдалар, референдум дугайында чыылганнарга чугаалап берген.

Санал берген соңгукчулар депутатка кандидаттың программазын база Президентиниң ажыл-чорудулгазын чүүлдүгзүнүп деткээш, тыва улустуң эрге-ажыы дээш туржуп шыдаар төлептиг кандидат дээрзин айтып турганнар.

ШАГААН-АРЫГ. Улуг-Хем кожууннуң чагырга даргазынга кандидат кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Куулар бүдүрүлгелерге, совхозтарга, албан, организацияларга барып соңгукчулар-биле ужуражырын доосkан.

Ужуражылга хуралдарынга чүве чугаалаан соңгукчулар Карим Тасович Куулар кожууннуң экономиказын хөгжүдеринче, чонунуң социал камгалалын күштелдиреринче угланган тодаргай хемчеглерни ап, багай эвес ажылдап турарын демдеглээн. Моон соңгаар-даа кожуун чагыргазының даргазынга оон ажылдап болур арга-дуржулгазы, күжү, билии барын олар айыткаш, бо кандидат дээш бадылаашкынын бээринче районнуң соңгукчуларын кыйгырганнар.

Бистиң корр.

БАДЫЛААР МУР-ШЫН ШИЛИП АЛЫР

ЛАКСААН ЧҮҮЛҮМ

дыында калган. Хол үжүү безин чыыры дыка берге чорду, ону бодум көрдүм. Чоннуң идепкейи болгаш политиктерге бүзүрели чавызаан.

Бистиң Дээди Хуралга 32 депутат — кымнар болурул, кандыг кижилер кээрил, олар Президент болгаш Чазак-биле кады ажылдажып шыдаар бе? Мында айтырыг-ла хөй. Бодум хуумда саналдап-даа, Президентиге-даа чугаалап турдум — тыва парламенттиниң чартыын (чижек-биле 25-даа кижи болгай-ла) доктаамал үндезинге ажылдаар кылгаш, а бир чартыын — 25-26 кижини кожууннар, суурларга чурттап турар кылыр деп. Чүге дээрге бистиң парламент шилчилгелиг үе-чадаының болганда, көрүп көөр турган, доктаамал парламент кандыг болур эвес деп чүвени аан. Ол доктаамал парламент дугайын эки билбес бис, аңаа өөренмээн, аңаа белен эвес бис. Ынчангаш 25 кижи хоойлу-дүрүмнү маңаа белеткеп-ле турган, а кажан ону бадылаарда шупту чыглып кээр. Татарстан парламентизин ынчаар кылып алган чорду.

— Ол бүгү келир үелерде кестү бээр-ле ыйнаан. Ынчаарга, Владимир Баринович, бир эвес Күрүне Думазынга депутат кылдыр эрте бээр болзуңарза, аңаа кандыг тодаргай чүүлдерни кылыр силер?

— Бодум Шахрайның партиязының даңзызында база кирип турар мен. Бо улустуң туружу — күштүг республикалар, регионнар — күштүг төп. Бодум база ону деткип, республикалар күштүг болган тулум, төп база күштелир деп санап турар мен. Ынчангаш бир дугаар кылыр чүүлүм — республиканы күштүг болдурар, федерализмни тургузар дээш демисежир мен. Тывалар «сөглээн сөс, кертken ыяш» дижир улус. Ынчангаш Ельцин бодунуң аазаан аксы-биле 94 чылда июньда боду соңгулданы эртер ужурлуг. Езулуг Президент деп адын ол соңгулдага бадыткатсын. Ынчангаш Россияга президент соңгулдазын эрттирерин чедип алыр.

Амгы үеде Ельцинниң командазы база чамдык партиялар ниитилелди «дуу-ла кызыл-хүреңнер, партократтар, демократтар» деп аңгылап эгелээн. Мен аңаа удур мен. Кайы-даа ниитилелге чурттаалгазы эки азы багай, таарзынган азы таарзынмаан улустар турар. Чуртта байдал-биле таарзынмаан улустуула «кызыл-хүреңнер» деп адааш, оларны ол-бо дээри шын эвес. Политиктиг маргылдааны шериг күжү-биле шиитпирлээри окта болбас.

Республикаларның девискээрлериниң бот-догуннаашкынын хүндүлеп турар партиялар, блоктар-биле демниг ажылдаар мен. Тыва биле Россия Конституцияларының аразында чөрүшкек чүүлдерни чөптүг шиитпирлээри-биле чугаалажылгашкынарга киржиринге белен мен. Ону далаш сеткил чокка шиитпирлеп ап болур, ам шуугаашкын көвүдеп тур ышкаш.

Тывага хамаарыштыр тургузар айтырыым — бодувустуң кеземче хоойлузун тургузары азы РФ-тиң Кеземче хоойлузунга немелделерни киирери дээш туржур. Бистиң чоруткан документилеривис ам РФ-тиң Дээди Совединиң та архивинде, та өрттенип калган. Тываның чонунуң социал камгалалын экижидер дээш туржур мен.

— Россияның улуг удуртукчуларындан кымны чоок билир силер?

— Шахрай-биле хол тутчуп мендилежир кижи мен. Ю. Скоков-биле, Яров, Рябов-биле чоок таныш мен. Ам кара-бажыңда олурар Руцкой, Хасбулатовту база билир турган мен.

— Башкы ажылын каггаш, политикаже кирген-дир силер. Ол чылдагаан-биле силерни эрге-дужаал сүрүкчүзү деп санап турар улус бар бе?

— Меңээ политология башкылаары солун турган. Ынчалза-даа чуртта болгаш Тывада байдал өскерлип эгелээрге, политикаже медерелдии-биле кирген мен. Чүге дээрге, маңаа ажыктыг болур ирги мен бе деп кордааным ол. «Тыва» деп атты киирер дээш дыка кыскап мен. Ол-даа болза улугум деп санаар мен.

— Хууда амыдырал деңнелиңер кайы хирел?

— Бистиң өг-бүлениң ортумак орулгалыг деп болур. Дачавыс бар, хуу машина садып ап четтикпээн бис. Үш кыстыг бис, улуг уруум 15 харлыг, Улан-Удэниң хореография училищезинде өөренип турар. Ийи өрээл квартирада чурттап ор бис. Чээш уруувус 9 айлыг. Пособиениң эвээш дейнелдиин ам эскердим, ынчангаш Күрүне Думазынга баарзымза, чурттуң демографтыг политиказын өскертир дээш кызыдар мен. Уруг азырап орар иелерге шалынның кудуку хемчээлинден эвээш эвес пособиени берип тургаш, байдалды экижидип болур.

— Бажың ажылынга дузалажып турар силер бе? Кандыг ажылдар кылып билир силер?

— Аъш-чем хайындырарынга, дачага ажылдаарынга, каттаар, мөөгүлээринге, бойдусче үнеринге кончуг ынак мен. Оон ыңай үе бар болза, эргыыр, даараар ажылдарны база кылып билир мен.

— Аас-кежик, ынакшыл, эп-найырал дээн ышкаш, кижи төрелгетенниң үнелелдеринге хамаарылгаңар кандыгыл?

— Рынокче шилчилге-биле чергелештир ол үнелелдерниң үнези кудулап тур. Ынчалза-даа ынакшыл, эп-найырал чокта кижиниң чурттаалгазы четпес, дүдүү болур. Рынок харыы кижилерниң ынакшылга, эп-найыралга бызыын, аас-кежикче чүткүлүн хынап турар-дыр. Бодумну аас-кежиктиг дээр мен. Дүвүреп-ле чоруур чүвем — үш кызымның келир үези, аас-кежии. Келир чаш салгалдарывыска бистер, улуг салгалдар хамык-ла үеп-дааң байдалды аайлап берзививсе деп күзээр мен. Политикага киржип турар сорулгам база ол.

— Кандыг солуннарны чагыдып алган номчуп тур силер?

— Тываның бүгү солуннарын чагыдып алган мен, ол чокта хоржок. А төп солуннардан бирээзи Чазактың, өскези Дээди Советтиң туружун тудуп турган «Российские вести» болгаш «Российская газета» солуннарны чагыткан мен. Чүге дээрге оларның кайызын-даа деңнеп, кымның кандыызын номчуп көрүп турарга солун чүве болгай. Ам оларның кайызы-даа Чазактың апарган болгаш оларга сонуургадым читкен.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП алган.

Соңгукчунуң бодалы

ШУПТУ ДЕТКИИЛИ

1993 чылдың декабрь 12-де Тыва Республиканың чону федералдыг болгаш түс чер эрге-чагырга органнарынче соңгулдаларга киржип, боттарывыстың сагыш-сеткиливисти, политиктиг хамаарылгавысты илередир аргалыг бис. Ол-ла соңгулда-биле чергелештир Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок чээрби дөрткү сессиязынга 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алганы Тыва Республиканың чаа Конституциязын чоннуң хүлээп көрүп турарының талазы-биле референдумга бадылап көөрү-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок чээрби бешки сессиязындан сүмелеп кииргени кончуг шын болган деп санаар мен.

Конституция төлевилелин ажылдап кылыр талазы-биле тургустунган комиссияның даргазы Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак, оралакчызы Дээди Советтиң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей, секретары Кара-Сал Домбаланович Будук-оол болгаш аңгы-аңгы адырлардан тургустунган комиссияның хөй санныг кежигүннери, түс-түс бөлүктери Конституция төлевилелин демократчы езу-биле элээн үр үе дургузунда амгы чурттап турарывыс нарын-берге үеде болгаш келир үеде республиканың чонунуң келир салгалының аас-кежиктиг чурттаалгазы кандыг болурул дээрзиниң дугайында чон-биле сүмележип, хандыр анализтеп тургаш, кылган. Төлевилелди ажылдап кылгаш, сессияга бадыладып киирерге, депутаттарның хөй нуруузунуң талазындан шаандакы үедеги дег, чаңгыс аай «ураалап» хүлээп албайн, сайгарып чугаалашкаш бадылааны чүүлдүг деп көөр мен.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 1-ги чүүлүнде: Тыва Республика — Россия Федерациязының составында тускай догуннаан демократтыг күрүне, Тыва Республиканың бүгү улузунуң референдуму езугаар бот-башкарныр эргелиг болгаш Россия Федерациязының составындан үнер эргелиг. Федерация Керээзинге болгаш Тыва Республиканың Күрүне бот-догуннаашкынының дугайында угуулгазын, ооң бот-тодараттывар эргезин хүлээп көрүп, деткип турар федеративтиг, демократтыг, эрге-хоойлулуг күрүне болур. Россия Федерациязы-биле керээлиг харылзааларга үндезилээш, ооң составында бодунуң бактаап кирип турарын хүлээп көрүп турар дугайында чугаалап турар. Үндезин Хоойлунуң 11 эгезиниң 14 чүүлүнде чер, ооң казар байлаа, агаар делгеми, суглар, арга-арыглар, үнүштер болгаш дириг амытаннар, Тыва Республиканың девискээринде бойдустуң өске-даа курлавырлары база өнчүнүң бүгү-ле хевирлери Тыва Республиканың национал байлаа (өнчүзү) боор турар деп бадыткаан.

Үндезин Хоойлуда хамаатыларның социал камгалалы, кижиниң болгаш хамаатының кол эргелери, хостуг чоруу, база хүлээлгелери, хамааты болуру, дылдар дугайында айтырыглар чигези-биле тодараттынган. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының төлээлелгелиг болгаш хоойлужудулга органы — Тыва Республиканың Дээди Хуралы болур, көдээ черлерге кожууннар, сумулар, арбааннар ажылдаан турар кылдыр көргени көдээге экономиктиг айтырыгларны болгаш чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээрин экижидеринге улуг рольдуг болуру билдингир.

Ынчангаш ниитизи-биле Тыва Республиканың Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) эки-ле ажылдап кылдынган-дыр деп бедик үнелелди бербишаан, Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) декабрь 12-де бир-ле дугаарында «Ийе» деп бадылаар мен.

Александр ШААЛЫ.
Күш-ажылдың хоочуну.

БАДЫЛАВАС МЕН

Москва хоорайда чурттап турар, мында Тудуг материалдар корпорациязының акционер ниитилелдиң оралакчы президентизи Ю. Т. Комаровту Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадынга кандидат кылдыр Тываның 28 дугаар соңгулда округу бүрүткээн.

Бо дарганы таныр бис. Ак-Довурак хоорайга ажылдап тургаш, депутатка соңгуткаш, Москваже көже берген кижи болгай. Орта баргаш, эрги ажылдап турган чери болгаш соңгудуп алганы Ак-Довурактың дугайында шоолуг сагыш салбаан дарга чүве. «Тыва даг-дүгү» комбинатты деткиир хамаанчок, ооң Абазада даг-дүгү хүлээп алыр, ону чорудар салбырын дүжүрер айтыышкынны берип, ол бүдүрүлгеге шаптыктап турган.

Ону барымдаалааш, Москвада чурттап, ажылдап орар кижи биске дузалап шыдавас деп түңнелди үндүргеш, Ю. Т. Комаров дээш бадылаашкынным бербезимни дыңнадып тур мен.

Алдын-Херел КУУЛАР.

Чадаана хоорайда соңгукчу.

ТӨЛЕВИЛЕЛГЕ ХАМААРЫЛГАШ

Россия Федерациязының Конституциязының сөөлгү чаа төлевилелин чогаадып чарлаар херекке «чурттуң дээре дээн юридиктиг күштери киришкен» деп Президент Б. Н. Ельцин бодунуң ноябрь 9-та чугаазынга демдеглээн. Бо одуругларның автору экономист болганындан бо төлевилелди чогаадырынга чурттуң дээре дээн экономистери киришпээнинге деңдии хараадаан. Чүге дээрге экономика талазы-биле ап көөрге, садыгжының деңзиниң оң талакы аянга деңзилеп салган бараанының аар-чиигин ооң солагай талакы аякка салган шоюу-биле деп-дең болур ужурлуг.

Ындыг турбуже чаа төлевилелдиң чамдык одуруглары деңзи ышкаш дең болгаш дески, баланс ышкаш бады болгаш бүзүренчиг болбааны элдептиг. Шыңгыы саарзык байдалдарны чурттуң дээре дээн юристери чогум та канчап эрттирип каан боор чүве. Ындыг кара кайгамчык, элдептиг байдалды тываларның чечен дылында «элдептии эрээн шокар, кайгамчыктыы кара шокар» азы «кижи кайтаар, ыт сыгырар, хаван киштээр» дижир боор ийин. Ону бадыткаары-биле агаардан алдынмаан тодаргай чижекти ап көрээлиңер.

Бирээде, чаа Конституция төлевилелиниң 96-гы чүүлүнде «Күрүне Думазын дөрт чыл хуусаалыг соңгуур» дээн, а ол-ла төлевилелдиң нийиги кезээниң 7-ги чүүлүнде мынча диген: «Бирги чыыштың Федерация Чөвүлелин болгаш бирги чыыштың Күрүне Думазын ийи чыл хуусаалыг соңгуур».

Ийиде, төлевилелдиң 97-ги чүүлүнүң 3-кү кезээ езугаар Күрүне Думазының депутаттары күрүнениң албанын хаап болбас. Хоруглуг. Ынчаарга төлевилелдиң нийиги кезээниң 9-ку чүүлү езугаар «Бирги чыыштың Күрүне Думазының депутады Россия Федерациязының Чазак кежигүнүнге дакпырлап ажылдап болур».

Үште, «Россия Федерациязының Президентизин дөрт чыл хуусаалыг соңгуур» дээн сөстерин төлевилелдиң 81-ги чүүлүнде киирген турбуже, ол-ла төлевилелдиң нийиги кезээниң 3-кү чүүлү езугаар чаа Конституцияның төлевилелин күштүг хоойлу апарган үеден азы 1993 чылдың декабрь 12-ден эгелээш, Президент бодунуң бүрүн эргезин ооң соңгутканы чаа хуусаа төнгүже чедир боттандырар апарган. Ынчаарга Президент дугайында эрги хоойлу езугаар ооң бүрүн эргези беш чыл үргүлчүлээр ужурлуг.

Дөртте, төлевилелдиң барык эгезинде 4-кү чүүл езугаар Россия болза, АКШ, ГФР азы Индия ышкаш федералдыг эвес, а Грузия, Кыдат азы Румыния ышкаш иштинде чагырга-девискээр хуваалдалыг унитарлыг күрүне апарган. Ол хиреде Россия Федерациязының шупту субъектилерин төлевилелдиң 65-ки чүүлүнде бирээден бирээ чокка чыскаап айыткан. Ынчаарга, Россияның составында 21 республиканың (күрүнениң) аразынга Чечен Республиканы база киирген. Херек кырында ол республика Россиядан шуут башкаланган бот-тускайлаң күрүне болуп чарлаттынган болгай.

Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болгу дегил? Бир эвес амгы төлевилел Конституция болуп хүлээп алдынып берзе, бо чылдың октябрьның эгезинде Москвага төгүлген хандан эвээш эвес ханныг содаа Соңгу Кавказка база үнүп болгу дег. Чүге дээрге чечен удуртукчу Джохар Дудаевтиң кыйгырыын езугаар тускай хамаарышпас күрүнезин камгалаар сорулгалыг чеченнер боттарының эң сөөлгү кижизинге чедир чаалажыр дээн. Мынчап кээрге Россияның субъектилери чогум чеже хире суверенитетти (бот-хамаарышпас чорукту) чедип алырын күзээр болдур ынчаны ап болур дугайында Борис Николаевичиниң сөстери хоозун чулчуруушкун апарбышаан, Россия Федерациязының субъектилериниң бэйырлыг байдалга чарганы Федерация Керээзи база-ла күш чок шокар саазын-болуп хуулган.

Чаа Конституция төлевилели езугаар Россияның Президентизи хаан азы бурган болуп хуула бээр хирелиг. Чүге дээрге бодунуң кызыгаар чок өске бедик эргелеринден аңгыда хоойлу езугаар камгалаттынган диктатор Конституцияның 111 болгаш 117 чүүлдеринге сыладап алгаш, Күрүне Думазын тараткаш, чаа соңгулданы чарлаар эргелиг.

Конституция төлевилелин ам-даа шүгүмчүлеп болур. Ындыг турбуже, ооң чогаадыкчылары нийиги бөлүктүң барык эгезинде мынча дээн: 1993 чылдың декабрь 12-де бүгү улустуң бадылаашкын хүнүн Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алган хүн деп санаар. Конституция ам-даа хүлээп алдынмаан, бадылаашкан түңнели үнмээн турда, бо сөстерниң бижиттингени база элдепейлиг.

Төлевилелди бүгү улустуң ажык чугаалаашкынын чокка чаңгыс сөс-биле «Ийе» азы «Чок» деп харылаары бодуун эвес херек. Ындыг чаа төлевилел парлаттынгаш, шыңгыы байдал тургустунуп кээрге, ТР-ниң Дээди Совединиң депутаттары боттарының өске эш-өөрү-биле кады база катап чыглып келгеш, тергиин чоптуг шын шиитпирни үндүргеш, кыйгырыгны салган. Ооң мурнунда олар октябрьның 18-те чыылгаш, чаңгыс-даа сөс шүгүмчүлээр аргажок биске таарымчалыг Үндезин Хоойлуну хүлээп алган. Маңаа Тыва Республиканың Конституциязын чогаадыр талазы-биле Президент Ш. Д. Ооржакка даргалаткан комиссияның үре түңнелдиг ажылдааны илдең. Ынчангаш бо одуругларның автору бодунуң хуузунда Тыва Республиканың Конституциязын бадылааш, а Россияның Конституция төлевилелин бадылаар бюллетеньни күш чок кылдыр шыяр деп бызыг бодап алган. Ынчалза-даа соңгукчу бүрүзү тываларның тывызык домаан езугаар «бодун боду билир, боразын боду мунар» апаар болбайн аан.

Сандый БАДАА.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының депутадынга кандидат Тыва Республиканың иштики херектер сайыды Владимир Бораевич Кара-Сал Эрзин кожууннуң Эрзин, Мөрен суурларының соңгукчулары-биле ужурашкан.

В. Б. Кара-Сал республикада ажыл-агый болгаш кем-херектер үүлгедиишкиннериниң ниити байдалын чугаалааш, ам болур соңгулдалар дугайында база Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң чамдык чүүлдеринге шүгүмчүлелдиг бодалдарын илередип, чыылганнарга таныштырган. Ол соңгукчуларга бодунуң программазын таныштырып чугаалаан.

Соңгукчуларның талазындан хөй санныг айтырыгларны сайытка салган. Айтырыгларга харыыларны ол берген.

Ужуражылга хуралынга санал берген М. М. Майтыр, Ч. К. Түлүш болгаш өскелер-даа депутатка кандидаттың ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээш, ол дээш бадылаашкынны бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ЧОННУҢ ИДЕГЕЛИ БАР

К. А. Бичелдейниң Тыва Республиканың Парламентизинге политиктиг туружун, ооң чугаа-сөзүн, аажы-чаңын кичээнгейлиг хайгаарап келдим. Политика, экономика, саң-хөө-даа талазы-биле ооң туружу ам кандыг апарганын, чүү дээш туржуп турарыл, чүнү чазып, чүнү өттүр билип турганын ам деңнеп чор мен. 1991 чылдың август болуушкуннары эрткенден бээр элээн үе болду. Ол үелерги казыргы хамык-ла боксакты арыды шаап каартарынга идегеп турдувус. Ынчангаш чагырып командылаарынга ырмавыс сынган ниитилелди чаартыр дээн удуртукчуну деткип турдувус. «Дылы-биле дыт ужурбас, аксы-биле аал көжүрбес» деп тыва улустуң мерген сөстери бар. Кижиниң сөзү-биле эвес, кылып турар ажылы-биле үнелээр.

Каадыр-оол Алексеевич Тыва Республиканың Дээди Совединиң сөөлгү сессияларынга, эң ылангыя бо чылдың октябрь болуушкуннарының соонда сессияларга бодунуң туружун чажыт чокка лидим болгаш тодаргай үндезиннииг тайылбырлаан. Ол талазы-биле кижи ооң-биле маргыжар арга чок. Бодалы ханы. Чажыртынып чораашканчаар, өзээнче өттүр сөглептер — ол-ла!

Тыва бот-догуннап, бот-башкарнып амыдырап болурунга лидим болгаш күштүг күзелдиглериниң бирээзи ол. Чок, чогум Россиядан ол аңгыланыр дугайында айтырыгны дорт тургуспайн турар.

— Бир эвес Россияда политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдал чогумчалыг болур болза, Тыва Россияның составынга кезээ мөңгеде-даа бактаап турар...

Оон ындыг сөстерин чугаалааныын каш удаа дыңнаан мен. Чамдыктар К. А. Бичелдейни буруудадып, ол дээрге Тыва Россияның составындан дораан үнер херек дээрлерниң бирээзи дижир. Чок, ол ындыг эвес.

Ажыы-биле чугаалаарга, 1991 чылдың октябрь 2-де ону Дээди Советтиң Даргазынга соңгуптарга, чамдыктар аразында хымиренип, «хоржок ийин, дуржулгазы бар эвес» деп турдулар. Дыңнаан мен. Езулуг шиитпекен — шаг-үе болгай. Ам бистиң Дээди Советтиң Даргазы кандыг кижи-дир дээрзин көрүп, биле бердивис, үнелеп чор бис. Ол ам политиканы, экономиканы, социал айтырыгларны, саң-хөөнү эки билир. Боду дыл эртемдени хирезинде улус ажыл-агыйының нарын адырларын ыяк билир апарган. Өөреникчел, алыс угаан-сарыылдыг болгаш ындыг. Ындыг удуртукчулуг болурга, бистерге, республикага, тываларга өөрүнчүг, чоргааранчыг ышкажыл!

Москвага Россия Федерациязының улус депутады болуп ажылдап тургаш, ол хөйнү көрген, билген. Аңаа каш-ла чижек: Россияның Дыл дугайында хоойлузун чогаадырынга эң идепкейлиг киришкен. Ук хоойлуну чогаадып бадылаткан бөлүктү тыва эртемден, депутат К. А. Бичелдей удуртуп турган.

Алдын болгаш өске-даа үнелиг байлактар талазы-биле айтырыгны парламентиге бо чайын дыңнадып турда, а ооң соонда ону сессияга чугаалажып турда, ооң чугаазын дыңнап олура, билбестер болза, ону инженер, геолог кижи боор бе деп бодаан чадавас. Шынап-ла, ол адырны билири-биле улусту ол ынчан база магадаткап ийик. Оон аңгыда банк талазы-биле айтырыгларны чугаалажып турда канчанган ийик? Депутаттар база чамдык телекөрүкчүлер, радио дыңнакчылары ону утпаан.

К. А. Бичелдей бо аразында дипломатияга аажок өөренген. Россияның парламентизиниң даалгазы-биле ол Германияга, Моолга чораан. Немец херейгитеннер биске чораш барган. Моолдун парламентизи-биле ийи удаа чөпшээрежилге чарган. Оон аңгыда саха (якут), кыргыс, хакас, алтай парламентилер-биле бистиң Дээди Советтиң аразында чарган дугуржулгаларда К. А. Бичелдей ат салган. Хамык ужур керээ-чөпшээрежилге чарганында эвес, а берге үеде олар Тывага сагыш-сеткил база экономика талазы-биле улуг деткимчени көргүзеринде. Сахага (Якутияга) делегация чорааның түңнелинде ол республиканың Күрүне университединде ам тыва оолдар, кыстар өөренип эгелээн.

К. А. Бичелдей — эртемден. Филология эртемнериниң кандидады болгаш ол Тывага база өске-даа хоорайларга болгулаан эртем конференцияларынга, шуулганнарга илеткелдерни кылгылаан, улуг үнелелди алган. Амгы үеде тыва дыл талазы-биле доктор атты камгалаары-биле ажылын дужаап каан, ону келдирерин манап турар. Москвага ажылдап тургаш, Россия Федерациязының улустарының дыл институдун Күрүнениң нациялар болгаш Федерация комитединиң чанында ооң идеязы-биле тургускан. Оон кол-ла сорулгазы болза, Федерацияда чурттап турар 140 ажыг нацияларның дылдарын өөренири, ону кайы-даа дылче очулдурары.

К. А. Бичелдей Дээди Советтиң сессияларынга хоойлуларны белеткеп чугаалажыр турда оларны тайылбырлаары езулуг юристер-биле деңней апарган кижи бо. Ынчангаш хоойлу-дүрүмнерни чогаадып кылырының аргазын база ыяк билир. Оон эгелекчи саналын езугаар Дээди Совет республиканың амыдыралынга эң чугула элээн каш хоойлуларны хүлээп алган.

Чаа-Хөлдүн № 25 соңгулда округундан Дээди Хуралдың депутадынга кандидат программазында чоннуң сеткилин каттыштырары, ажыл-агыйны, экономиканы быжыглаары, даштыкы чурттар-биле бүгү талалыг харылзааларны дең эргеге үндезилеп тургузары кол черни ээлеп турар.

Дээди Советтиң Даргазын, ам чаа тургустунар орган — Дээди Хуралдың депутадынга кандидатты кызыгаар айтырыы база дүвүреди турар. Ынчангаш ол мырыңай чаа Забайкальениң кызыгаар округунуң командылакчызы-биле ужуражып чугаалашкан, оон соонда республиканың мурнуу кызыгаарларынга барып чораан. Кызыгаарны быжыглаар айтырыгны дүгүрүшканнар.

— Бисте сарыг шажынның хөгжүлдези чегей. Организас чок. Үндезини-биле когун үскен шажынны катап тургузары берге-дир. Ам ол талазы-биле кылып турар чүүлдерниң улуг ажылдын эгези. Акша-төгериг база чедишпес. Черле ниити амыдырал чегей боорга, хүрээни хөгжүдери берге. Кижилерниң материалдыг байдалы шыырак-ла болза, хүрээ-хиит база быжыг болур ужурлуг — деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаалаар. Ыдыктыг Далай-ламаны ол Тываже чалаан. Далай-ламаның Россияда төлээзи база ооң чалаанын езугаар кээп чорду.

— Эң-не нарын чүүл кижилер-биле ажыл. Бо кижини деткиир-даа, хөңнү чок-даа улус турар, оларны аңгылап, кызагдап болбас. Деңге ажылдаар ужурлуг. Коммунистерге удур шыңгыы эвес сен дээш, чамдык эштерим буруудады-даа бээр-дирлер. Херектеннерге-даа, коммунистерге-даа, черле кижиниң кандыызы хамаан чокка дең хамаарылгалыг болур херек. Чамдыктарын деткиир, өскелерин бастыр болза, ол демократия эвес-тир — деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаалаар.

Ооң барымдаалап чоруур чүүлү болза, кижи үнелиг, чон ынчаан деткиир. Ынчангаш политик-даа, күрүне ажылдакчызы-даа кижи бердинген үезинде ажылдаар, оон чайлап бээр апаар. Үе төнерге чайлап бээр, чайгаар орук ол-дур, ону чандыр баспас. Үең эрткенде хомудаашканчаар боор. Кандидаттың бодалы ындыг.

— Бодум хуумда бодаарымга, меңээ чоннуң идегели бар, ынчангаш чаа-хөлчүлер мени деткип турар деп санаар мен — дээр.

Каадыр-оол Алексеевич чоннуң ындыг идегелин болап, чонга бүзүреп чоруур, а бодунуң ээлчээнде чон аңаа бүзүрээр, ону хүндүлээр.

Удуртукчу талазы-биле ооң стажы эвээш, а бо аразында ол кайы хире өскен-дир? Ховар талантылыглар, угааныглар ындыг өөреникчел.

Мен Каадыр-оол Алексеевичини чүгле депутат кылдыр эвес, харын амдызында ону солуп, Дээди Хуралды даргалаптар кижи бисте чок боор деп, бодум хуумда ынчаар бодаар мен. Соңгукчу кижи болгаш бодалымны ажыы-биле хостуг сөглээрим ол.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ.
Тыва Республиканың улус депутады.

ҮНҮМ ХИЛИС БАРБАЗЫН, АЗЫ АНЫЯКТАР Ш. Д. ООРЖАКТЫ ЧҮГЕ ДЕТКИП ТУРАРЫЛ

Декабрь 12-де соңгуулдалар болур. Аңаа белеткелдер барык доозулган. Эрге-чагырганың янзы-бүрү чадаларынче депшиирин кордаан кижилер, күш-ажылчы коллективтер-биле ужуражып, чоннуң деткимчезинге идегеп турар.

Шериг-оол Ооржак Россияның Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат. Ону деткип турар аныяктар эндерик. Оларның чамдыктары-биле ужуражып, Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын чүге деткип турарының дугайында чаңгыс айтырыг салган бис. Ам оларның харыыларын моон адаанда парладывыс.

Самдар-оол Күжүгет, Кызылдың хлеб заводунда ажылчын:

— Шериг-оол Ооржак бистиң чонувустуң бир дугаар соңгуп алган Президентизи, ону деткивес болза, кымны деткиир боор. Соңгукчу кым дээш бадылаарын боду билир. Ынчалзажок чаңгыс-даа бол, үнүмнү халас бээр хөңнүм чок. Чүү-даа чүве ужурлуг: чүге дээрге Федерация Чөвүлелиниң 2 депутадынга кордап турар дөрт кижиниң эң-не таарымчалыы, эң-не төлептиг бистиң Президентивис Шериг-оол Ооржак деп бодаар мен: Өскээр чугаалаарга, Тыва Чазактың даргазы Россияның Чазаанга бистерни төлээлевейн канчаар. Төп чазакка бистиң эрге-ажыывыс дээш туржур кижи ол-дур.

А Күрүне Думазынга депутаттың кандидады дээрге шуут өске херек-тир. Аңаа кымның-даа эрге-дужаалын барымдаалавайн, юрист эртемниг, тыва болгаш өске-даа эвээш санныг улустарның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар хоойлуларны ажылдажып шыдаар туруштуг кижини шилип ап, ол дээш бадылаашкыннарывысты бээр апаар бис.

Чечена Булытова, «Деткимче» солуннуң ажылдакчызы:

— Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат Шериг-оол Ооржактың Программазын номчуп танышкаш, ооң экономикага хамаарышкан бодалдарын деткип тур мен. Амгы үеде саарылгалыг экономикаже шилчип эгелээн бис. Ооң оруунда эң берге моондак — улуг, аныяк кижилерниң азырадыкчы хөөнге алысканы. Оон адырлып алыры кончуг берге. Ынчалзажок рынок харылзаалары оларның кырынче соок суун удавас саарып эгелээр. Кезек кижилер ынчан азырадыкчының чыдынындан туруп, херлип-көстүп, ажылдап кириптер. Чамдыктары чиик арга-биле орланып, олча-ажык тыварын бодаар. Ол мунгаш орук...

Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак чон-биле хүн бүрү ужуражып турар болгаш ооң амыдыралын эки билир. Ол чонга херек продукция (эът, дүк, сүт, түүйбу дээн ышкаш) бүдүрүп турар кижилерни бүгү тала-биле деткип, оларга хамаарыштыр үндүрүг политиказын эле көөр дээнинге кончуг-ла таарзынар-дыр мен.

Амгы үеде чиик өртек-биле арага-лары, янзы-бүрү бараан-нар садып алгаш чиижек кижилер көзүлдүр-ле байып, хөй нуруузу үндүрүг безин төлевейн турар. Ак сеткилдиг, кара күжү-биле мал өстүрген, тараа тараан кижилер күрүнеге эмин эрттир хөвей үндүрүг төлеп тур. Ол бүгүнү Ш. Ооржак чаа парламентиниң кежигүнү апаргаш, төп Чазак деңнелинге көдүрүп үндүрүп кээринге бүзүрээр мен.

Президент Ш. Ооржак көдээ суурларның сайзыралынче кичээнгей салыр мен деп турары кончуг-ла чүүлдүг-дүр. Ырак-узак черлерде бичии суурлар хамааны чок, Чадаанага безин дүрген дуза херек апарганда эмчи, шагдаа чалаары кончуг берге. Көдээ суурлар-биле аргыжылга, харылзаа бергедээн, оларга шыырак башкылар, эмчилер, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери шоолуг ызырынмастаан.

Бо бүгү дээш Ш. Д. Ооржакты Россияның Федерация Чөвүлелиниң депутадынга соңгуур бодалдыг мен.

Наталья Лаа, башкылар билиин бедидер институттуң ажылдакчызы:

— Шериг-оол Дизижикович Ооржак аныяк салгалдың өөредилгезинче болгаш кижизидилгезинче доктаамал сагыш салып, башкылар, эртемденнер-биле удаа-дараа ужуражып, көдээниң-даа, хоорайның-даа школаларынга бо-ла кире бээрин билир мен. Ол школаларга эрге-дужаалының аайы-биле ёзу барымдаалап кирип чоруур эвес, а өзүп орар салгал дээш сеткилинден сагыш човап чоруур деп билир мен.

Амгы үеде школа реформазы чаа-ла эгелеп турар. Ш. Ооржак школачыларны чоннуң чаңчылдарынга, ёзулалдарынга кижизидер дээн идеяны деткип, улусчу угаадылганың башкыларын деткип келген. Оон ынай чоннуң чаяан-салымныг уругларынга күрүнениң талазындан деткимче көргүзериниң эргежок чугулазын онзалап, шак ындыг уругларга, чижээ, Турцияда, акша-хөреңги-биле дузалаптаа келген. Шак ындыг кижиниң деткиири меңээ өөрүнчүг.

Аяна Сарыглар, пединститутуң студентизи:

— Кончуг нарын үеде чурттап чор бис. Ылангыя студентилерге дыка берге-дир. Олдаа канчаар, канчап-чоп шыдажып эрте бээр бис.

Эң-не коргунчуг чүве — аныяктар аразында арагалаашкын, ооң уламы-биле кем-херек үүлгедиишкини. Элең-халаң эзирик аныяк оолдар көргеш, чаржынар, эгенир-дир мен.

Бо бүгүге удур Тываның Чазаа, Президентизи шыдаар шаа-биле демисежип, чогуур хемчеглерни ап турарын солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, амыдыралдан көрүп чор мен. Ол хемчеглер эвээш-биче-даа бол дузалыг боор турар. Чогум хамык ужур аныяк кижиниң хууда медерелинден хамааржыр чүве-дир ийин. Ынчангаш аныяктар төрээн Тывавыстың, ал-боттарывыстың ат-алдарывысты, келир үевисти бодап, ада-иелеривистиң, акы-дуңмаларывыстың сөзүн дыңнап, төлептиг хамаатылар болурувусту күзээр-дир мен.

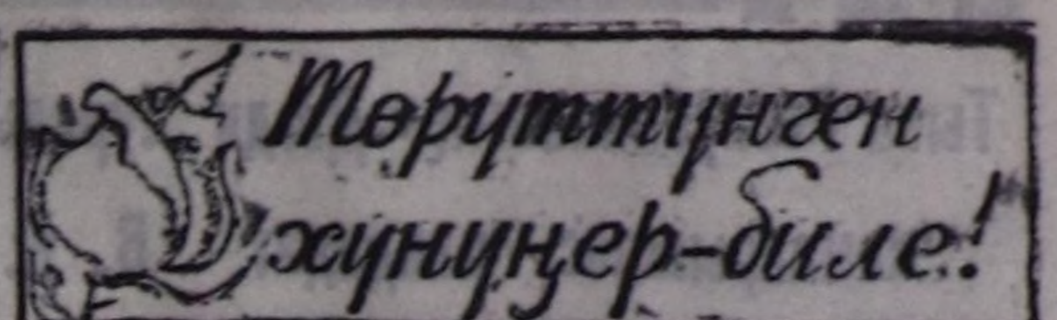

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ынак ававыс **Өшкү-Саар Өреевна ШЫЫРАПАЙ** 1993 чылдың декабрь 14-те 67 харлаар. Ол амгы үеде пенсияда болгаш уругларының уругларын өстүржүп олурар. Бөдүүн, ажылгыр болгаш чонунга, уруг-дарыынга үлегерлиг ие. Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, узун назы назылаарын күзеп тур бис.

Уруглары: Люба, Вера, Надя, Сайын, Сергей, Алексей болгаш кенээттери, күдээлери, уругларының уруглары.

* * *

Бистиң эргим ынак ававыс **Тамара Максимовна САТ** декабрь 9-та 48 харлаар, ынчангаш ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, быжыг кадыкшылды чүрээниң ханызындан күзедивис.

Өөнүң ишти Сат Кара-оол Бадыевич, уруглары, оолдары, кени, уругларының уруглары.

ХУУДА ХЕРЭЭ-ДИР

Шуурмактың суу чок бе
Чүге чунуп албааның ол?
Сундуй ашак уруу чок бе
Чүге шилип албааның ол?
Сайлыг-Хемниң суу чок бе
Чүге чунуп албааның ол?
Шалык Сундуй уруу чок бе
Чүге шилип албааның ол?..

Аныяк-чалыы чылдарымда бо ырыны бо-ла ырлай бээр турган бис. Чалыы шаамның девииңге алзып чораан боор мен. А бөгүн база ала-хөөнүмде ону сактып келдим. Химирелип ырлап ор мен. Таалаңчым!

Шуурмак — орук аксында суур. Тес-Хем кожууннуң чону Шуурмак дивес, а «бааза» деп адаар чүве ийик. Угулзалай хээлеттинген тайгаларның амыдырал хайныккан элээнде суур. Сайлыг-Хемниң амгы үези, сайылгаан чайыннаалган аныяк болгаш келир үези магадылаттынган ажылчын суур.

Шуурмакта тудуг материалдары белеткээр болгаш садар пункт бар. Шуурмакта ыяш ажыл-агыйы камгалаар чер арга-арыгны кижиниң идегелдиг өнчүзү болдуруп, камгалап турар. Шуурмак тудуг материалы-биле чонга ачы-дузазын чедирип келген.

Шуурмак суурнуң кол амыдырап турар өзээ — үстүнде үш организация ол. А арыг иштинде ол суурнуң иштинче кирип, амыдыралын сонуургадып көрейн.

Ажыл хүнү. Өөренген айым-биле баштай библиотекага, школага кирип, оларның амыдырал-чуртталгазын сонуургадым. Оларның сагыш-сеткилинде хомудал, кударал чогул. Башкыларның акша-шалыны чогуур үезинде үнмейн турган таварылга бар болбайн аан. Школаның чаа бажыңы кижини өөртүр чорду.

«Чойган» деп арат ажыл-агыйга кире дүшкеш, оон чемненгеним-даа. Садыглыг-даа, столоваялыг-даа чер болду. «Чойганның» даргазының ук арат ажыл-агыйын билдилиг удуртуп турарын көрдүм.

Шуурмак — хөй националдыг чурттакчылыг суур. Суур чагыргазының бажыңынга чеде бергеш, элээн социал-политиктиг амыдыралын билип алган мен. Уруглар албан чери, 3 садыг болгаш 7 арат ажыл-агыйы амгы үеде ажылдап турар.

Суур чагыргазының даргазы Шулуун-оол Маадырович Биче-оол 1984 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн болду. Оон бээр ук ажылчын суурга чүү туттунганын, кылдынганын дарга салаа базып санай-дыр: көдээ почта бажыңы, эмнелге, школа болгаш 150 олуттуг Культура бажыңы.

Суурнуң чагырыкчызы чонунга эки чүвени кылган чорду. Эрги школаны уруглар албан чери кылып алган. Эрги ясли-садикти башкыларга эле кылып, ажыглап турар.

Тыва телевидениениң Кызылдан дамчыдылгазын май 1-ден эгелеп көрүп эгелээн. Аңаа 2,5 миллион рубльди Чазактан алган. Шуурмак суурнуң электри шугумунга 1994 чылда капитал септелге чорудар. Ону кылдырарынга акшаны ТР-ниң Чазаандан дилээн болду.

Шуурмак суурнуң чону эрткен чайын бойдус халавынга таварышкан. Арга-арыг ажыл-агыйы болгаш ыяш белеткээр пункт база чурттакчылар 70 млн. рубль түңнүг когаралга таварышкан. Үерге когараан чүүлдерниң долу актызы тургустунган-даа болза, Россияның бойдус камгалал чери 70 млн. рубльдиң чеңниг кезиин-даа дузалаваан.

Шуурмак келир үезинге бүзүрелдиг. Ажылчыннарда 800 бода мал, 300 хире шээр мал болгаш 200 хире хаван база 100 ажыг дагаа бар. Кышка чоннуң хире-шаа-биле белеткенип алганы каракка илдигер. Шуурмак соңгулдаларга белеткенип турар. Суур чагыргазының даргазынга 3 кандидат бар. Бичии ажылчын суурга 3 кижи дээрге демократияның сайзырап, бодарап турары-дыр. Оларның бирээзинге амгы дарга Ш. М. Биче-оол база кирип турар. Кымны суур чагырыкчызынга соңгуп алыры — чоннуң хууда херээ-дир.

Моторк ТИРЧИН.
Ажылчын.

УЖУРАЖЫЛГА ХУРАЛДАРЫ

Эрзин кожуунда Бай-Даг суурнуң чурттакчылары-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга Эрзинниң № 27 соңгулда округунуң талазы-биле кандидаттар Эрес-оол Мичикович Ижи, Мөңге Махоевич Майдыр болгаш Екатерина Күгүловна Калга-хөө олар ужурашканнар.

Баштайында депутатка кандидат амгы үеде Эрзин кожуун чагыргазының ИХК-ның начальниги Э. М. Ижиниң бүзүреттирген кижизи Б. К. Өлзей ооң ажыл-чорудулгазының дугайын, допчу намдарын чыылганнарга таныштыргаш, бо чылдың декабрь 12-де болур соңгулдалар хүнүнде боттарының бадылаашкыннарын бээринче чыылганнарны кыйгырган. Оон соонда депутатка кандидатка сөс берген.

Ол бир эвес аңаа соңгуттуруптар болза, ооң девизи: «Сөстен ажыл-херекче!» Ынчангаш бодунуң программазын чыылганнарга таныштырып чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутадынга кандидатка хөй санныг айтырыгларны соңгукчулар салгылаан. Ол айтырыгларга харыыларны берген.

Ол-ла соңгулда округундан депутатка кандидаттар Екатерина Күгүловна Калга-хөө-биле болгаш Мөңге Махоевич Майдыр оларның бүзүреттирген кижилери Б. С. Сайдыга, С. С. Сакты-Сюрюнге болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидаттарга сөстер бергеннер. Аңаа санал бергеннер оларны деткип, 1993 чылдың декабрь 12-де болур соңгулдалар хүнүнде боттарының бадылаашкыннарын бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Шак ындыг ужуражылга хуралдары кожууннуң төвү Эрзин суурда албан черлеринге, организацияларга база болгулаан.

Николай ДАЖИНМАЙ.

Хомудалдыг чагаа. Аңаа харыы

КАРА ТУРАЗЫНДА ДАРГА

«Барыын-Хемчик кожууннуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Эрес-оол Бидипеевич Монгуш 1991 чылдан эгелеп школаларга, уруглар албан черлеринге берген акша-төгерикти бодунуң «кара турасында» чарып, бодунуң хуу ажыглалынга «хуулдуруп» эгелээн. Маңаа чижек кылдыр каш чижектен кирип көрээлиңер. 1991 чылда райОНОга келген ТВМ 13-27 дугаарлыг «Нива» машинаны О. И. Биин-оол мунуп турда, Эрес-оол Монгуштуң оглу мунуп алгаш чоруткаш, үреп каан. Ол машинаны септээни дээш 13.668 рубль түңнүг шын эвес наряд бижээш, райОНОнуң агар санындан төлеп берген. Аңаа немей 6.000 рубльге машина херекселин база 5 чаа дугуйну садып алган. Ук документилер райОНОда бар. 1993 чылдың июньда ол машинаны дарга бодунга садып алган. Бодунуң ат салган дужаалы-биле коллективтиң шиитпири деп меге протокол тургускан, ону кым-даа билбээн. 1991 чылда септелгеге каңнаашкын ажылы дээш Ч. С. Салчактың, С. Д. Доңгактың адынга 1268 рубльди, а чолаачызы Биин-оолга 1186 рубльди шын эвес наряд хаггаш, акша үндүрүп алган. Ынчангы үеде ол дыка хөй акша турган болгай, 1992 чылдың февральда «Нива» машинаны септээни дээш В. Я. Скорыхтың адынга 9000 рубль база үндүрүп алган.

Бо-ла бүгүнү районнуң милиция черинге хомудал кирерившиске, ынчангы милиция начальниги А. Д. Сарыглар эш Э. Монгуштуң эрге-дужаалын шын эвес ажыглап, район бюджединден 13.666 рубльди меге документилер кылып тургаш ажыглааның дугайында медээни бергеш, ук херекти Барыын-Хемчик кожууннуң прокуратуразынче чорутканын дыңнаткан. Ында 1992 чылдың март 11-ниң ай, хүнү салган. Ону редакцияже чоруттувус. Оон бээр хөй үе эрткен. Бистиң даргавыска кандыг-даа херек онаваан, чүү-даа болбаан ышкаш ажылдавышаан.

Э. Б. Монгуш райОНО эргелекчилей бергеш, Шекпээр школазының мастерскаязын көжүрүп, бажың кылдырып алгаш, ооң чанында база бир шлак бажың кудуп алган. Аңаа чарыгдаан тудуг материалдарын райОНОдан алган. Бажыңның тудуун Владимир Туган-оолдуң удуртканы «Хая» кооператив кылгаш, 170.000 рубльди наряд-биле төледип алгаш, ам-даа 100.000 рубль негеп турар.

Даргавыстың «кара» үүлгедииниң дугайында оон-даа хөйнү бижип болур. Ооң үүлгедиишкиннерин чеже шыдажып кээр бис? Республиканың Өөредилге яамызы чогуур хемчээн алырын негеп тур бис.

«РайОНОнуң болгаш район школаларының директорларының өмүнээзинден».

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагааның авторлары фамилияларын салгаш, адын, адазының аттарын хураангайлап каан, Барыын-Хемчиктиң милиция начальнигиниң 1992 чылдың март 11-де ат салганы документизин кожуп каан. Чагааны килдис архивтеп каап болур турган. Ынчалза-даа ол-ла хүн Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң Тыва Республикада кол контролер-ревизору Сарыг-оол Дондупович Ховалыгның чоокта чаа Барыын-Хемчик кожуунга барып, ук райОНОну хынааның дугайында документини редакцияга парлаар кылдыр эккелген. (Ооң хоолгазы «Хемчиктиң сылдызы» солунче база чоруткан).

Үстүнде чагааның авторлары республиканың Өөредилге яамызындан Эрес-оол Бидипеевичиниң аажылаашкынынга хамаарыштыр чогуур хемчеглер алырын негеп турар болганда, Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң Тыва Республикада килдис эргелекчизи Дарья Мурзунаевна Күүлар-биле министр Клара Ивановна Комбуга кирип чугаалашкан бис. Клара Ивановна Э. Д. Монгуш-биле каш-даа катап сан-хөө талазы-биле чугаалашканын ол чугаадан кандыг-даа эки чүүл болбааның айытты. Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазының адынче Э. Б. Монгушту үндүреринге чедир хемчээн алырының дугайында документилерни чорудуп келген. Харыы сураг. Ынчангаш контроль-ревизия эргелелиниң документилеринге үндезилээш, кылган чагааның парлаарын ол чөпшээрээн.

4 млн. рубль өскээр чарыгдаттынган

Барыын-Хемчик кожууннуң улус өөредилге килдизинге хыналда кылганының соонда илерээни болза, школаларга, уруглар албан черлеринге ажыглаар ужурлуг 4 млн. рубль өскээр чарыгдаттынган болуп турар. Ол хирезинде башкылар, ясли-сад ажылдакчылары шалыйын каш ай албайн турган. Эрес-оол Монгуш улус өөредилгезиниң акша-хөреңгизинден кожуун чагыргазының даргазының айтыышкынын езугаар 300,0 муң рубльди хуу чок чээли кылдыр ап, бодунга ажыглаан.

Эрес-оол Монгуштуң талазындан сан-хөө чурумун үреп турганы чаңгыс бо эвес. 1987 чылдан эгелеп Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарга болган контроль-ревизияларның түңнелдери-биле доктаамал сан-хөөнүң чурумун үреп келгени илерээн. Ынчалза-даа улус өөредилге черлеринге чедирген когаралын эгидер, хемчег алыры-биле истелге, прокуратура органнарынче кирерге-даа, оон сугдан «кургаг» үнүп турары кайгамчык. Ол чүл? Эш-өөрүн, төрүл-төрелдиң ачызы бе?

«Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының килдистеринге сан-хөө чурумун үреп турганының дугайында» айтырыгны Тыва Республиканың Чазааның хуралынга чугаалажып көргеш, бо чылдың октябрь 12-де тускай доктаалды хүлээп алган.

Доктаалдың демдеглээр кезээнде айытканы болза: «Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының килдистеринде Россия Федерациязының «Россия Федерациязының иштинде кирип турар республикаларга субвенция дугайында» болгаш Тыва Республиканың «Тыва Республиканың бюджет системазының дугайында» хоойлуларын четпес күүседип турар.

Кожуун чагыргазының контроль чогун ажыглап алгаш, районнуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи Д. Х. Күжүгет, ол-ла килдистиң кол бухгалтери В. К. Монгуш боттарының эрге-дужаалын ажыглап алгаш, кандыг-даа чөпшээрел чокка район бюджединден 3,0 млн. рубльди кара турасында үлежип ап, хуузунда чарыгдалдарынга ажыглаан. Ол ышкаш кандыг-даа чөпшээрел чок черге районнуң сан-хөө килдизинге «Арыг-Бажы» арат ажыл-агыйы черинден 7,0 млн. рубль-биле КАВЗ-3976 маркалыг автобусту район бюджединиң акшазы-биле садып алган.

Районнуң сан-хөө килдизиниң талазындан бюджеттиң акша-хөреңгизин ажыглап турар черлерге контрольду кошкаткан. Бюджеттен ап турар акша-хөреңгилерни болгаш республика бюджединден ап турары субвенцияны чөптүг ажыглап турарының дугайында кожуун чагыргазының улус өөредилге килдизинге (эргелекчизи Э. Б. Монгуш) хыналданы чоруткананың түңнелинде 4,0 млн. рубльди сан-хөө чурумун үреп, шын эвес ажыглааны илереттинген. Сан-хөө килдизиниң улуг ревизор-инспектору М. Б. Хомушкунуң районнуң улус өөредилге килдизиниң кассазындан 200,0 муң рубльди алганы илерээн.

Районнуң школаларын болгаш уруглар албан черлерин акшаландырарынга көрдүнген бюджеттиң акша-хөреңгилерин планда көрдүнмээн хемчеглерже шын эвес чарыгдаан, оон иштинде улус өөредилге килдизиниң конторазын септээринге 593,5 муң, ол үеде шуут чок турган Суг-Бажы школаның бажыңын септээринге 587,8 муң, Дөң-Терезинде күш-культура залынга — 804,7 муң, улус өөредилге килдизиниң орар конторазын долгандыр демир херим-биле дуглаарынга 503,7 муң, методиктиг кабинетке — 211,0 муң, брокерлерге шалыңга 129,0 муң рубльди төлээн боор турар. Ниитизи-биле Барыын-Хемчик районга сан-хөөнүң чурумунуң хажыдыышкынындан когарал 14,4 млн. рубль болган.

Кожуун чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит Россия Федерациязының «Улус өөредилгезиниң дугайында» хоойлузунга хажыдыышкынны кылып, 1993 чылдың апрель 16-да № 66 айтыышкыны-биле улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Э. Б. Монгушка 300.0 муң рубльдиң хуу чок чээлизин школалар акша-хөреңгизинден хуузунда ажыглаары-биле берген.

Бо айтырыгны чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Чазааның доктааткаңы болза:

1. Хыналданың түңнелдерин Тыва Республиканың Сан-хөө яамызының коллегиязынга көргеш, сан-хөөнүң сагылга-чурумун боттарының эрге-дужаалын ажыглап турган үреэни, контроль чок болгаш бюджет хөреңгизин кара турасында ап, хуузунда ажыглааны дээш Барыын-Хемчик кожууннуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи Д. Х. Күжүгетти, ол килдистиң кол бухгалтери В. К. Монгушту ажылындан хостаар. Улуг ревизор-инспектор М. Б. Хомушкуга шыңгыы доңгулданы бээр. Хыналданың түңнелдерин истелге органнарынче кирер. Район бюджединден алдынган 3,0 млн. рубль эгиттинген.

2. Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының удуртукчузунга даасканы болза:

— бюджеттиң акша-хөреңгизин шын эвес чарыгдааны дээш районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Э. Б. Монгушту кожуун чагыргазының коллегиязынга ажылындан хостаарынга чедир көөр;

— 1993 чылдың апрель 16-да үндүрген чагырга даргазының № 66 айтыышкынын Россия Федерациязының «Улус өөредилгезиниң дугайында» хоойлузунга дүүшпес дээш күш чок болдурар;

— райсан килдизинге садып алган автобусту улус өөредилге килдизинге дамчыдар.

3. Сан-хөө яамызынга Россия Федерациязының «Субвенция дугайында» хоойлузунуң 3 чүүлүн барымдаалааш, шын эвес чарыглаан акша-хөреңгини дедир эгидер.

4. Хыналданың түңнелинде болган сан-хөө чурумунуң хажыдыышкыннарын чайладыр талазы-биле хемчеглерни Өөредилге яамызының сайыды К. И. Комбу албаан деп демдеглээр болгаш хыналданың түңнелдерин сайгарып, хемчеглерни алыр».

Тыва Республиканың Чазаа сан-хөөнүң чурумунуң хажыдыышкыннарынга удур шыңгыы хемчеглерни ап турза-даа, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының талазындан үстүнде айыттынган доктаалдың күүселдезин амга чедир күүсетпейн турары кайгамчык, азы 14,0 млн. рубльди республика бюджединче дедир аппаарга, оларга эки болганы ол бе? Республиканың Улус өөредилге яамызының сайыды К. И. Комбунуң Барыын-Хемчик кожууннуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Э. Б. Монгуш сан-хөөнүң чурумун карыжы-биле үреп турда, районнуң чагырга черинче хемчегден алынар деп чүгле чагаа бижип олуры канчаптаа шын эвес болур ужурлуг. Шыңгыы хемчеглер алыр үе келбээн бе?

Сарыг-оол ХОВАЛЫГ.
Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң Тыва Республикада кол контролер-ревизору.

Чарлалдар бюрозу

СИЛЕРНИҢ АЪШ-ЧЕМ ДУГАЙЫНДА АЙТЫРЫЫҢАРНЫ «СКИФ-М» ШИИТПИРЛЭЭР

Бистерниң дараазында сүмелеп турар барааннарывысты хереглээр болзуңарза, оларны Кызылда складтан МӨӨҢҮ-БИЛЕ болгаш КЕЗЕК-КЕЗЕКТЕП-ДАА САДЫП АП БОЛУР СИЛЕР:

- хоюг чигир, индий шай, үнүш үзү;
- ногаа консерваалары — ногаан чочак-тараа, солянка, рассольник, томат соустары, кабачки үүргенези;
- уруглар чемнери — кат-чимис пюрези, коктейльлер, нектарлар, соктар;
- слива болгаш яблоко повидлозу, вишня джеми;
- папиростар болгаш сигареталар;
- согуна болгаш чеснок.

Бараанnарны косигнацияга болгаш сайгарылгага-даа чорудуп берип болур. Оларны чорударының эвээш хемчээли 300 муң рубль. Ол ышкаш Тыва Республиканың районнарының чурттакчыларындан болгаш будуругелерден бистиң барааннарывыс-биле инек болгаш хаван эъдин орнап ап турар бис.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАЙЫ-ДАА РАЙОННАРЫНЧЕ БАРААННАРНЫ САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА ЧЕДИРИП БЕРИП ТУРАР.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Горная, 1. Кызыгаарлаттынган харыысалгалыг «Скиф-М» эштежилге, телефоннар 2-11-49 болгаш 2-16-78.

«ТЫВАКРЕДИТ» КОМБАНКТЫҢ ЧАА ТЕЛЕФОННАРЫ:

Дарга — 3-65-79
Оралакчы — 3-65-93
Чээли килдизи — 3-66-00
План килдизи — 3-65-69
Акша саарылгазының килдизи — 3-68-00
Ниити килдис — 3-66-1[illegible]
Оперкилдис — 3-66-61
Кадр килдизи — 3-66-36
Кол бухгалтер — 3-65-57
Бухгалтерия — 3-65-72
Юрисконсульт — 3-66-36
Улуг кассир — 3-66-81
Кежээки касса — 3-66-88
Катап санаар касса — 3-66-94
Телетайп — 3-07-39
Автомат килдизи — 3-07-39.

Эрзин районнуң санэпид-хайгаарал төвүнүң профэвилел комитединиң таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ЧАРЛАЛ

Бо чылдың декабрь 11-де № 12 гараж тудуунуң кооперативиниң девискээринге ооң кежигүннериниң ниити хуралы болур.

Аңаа түс кооперативтиң кежигүннеринге хамаарышкан элээн каш чугула айтырыгларны чугаалажып көөр деп турар. Ол айтырыгларны шиитпирлээр төлээде, гараж бүрүзүнүң ээлериниң хуралга кээри эргежок чугула боор турар.

Хурал 10 шакта эгелээр.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Эрзин районнуң социал деткимче фондузу, районнуң хереглекчилер ниитилели, улуг чеңгевис Екатерина Кыргысовна Нообу, угбавыс Александра Доржуевна Амбаа, Мария Ивановна Калинкина, төрүл-төрелдеривиске, өнүктеривиске, кожаларывыска бүгү-ле буянныг-чаагай сеткилдиг кижилерге бистиң кажан-даа дедир эгиттинмес оскундуруувуска холбаштыр эң-не ханы кажыдалдыг хүннеривисти бистиң-биле каде эрттирип, хомудал-кажыдалдывысты үлешкени дээш база бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс Чывырал Дажы Чаповичиниң оорукшударынга ачы-дуза чедиргени дээш мөгейип турарывысты «Шын» солуннуң дамчыштыр илередип тур бис.

ӨГ-БҮЛЕЗИНДЕН.

КИНО

ДЕКАБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Куруг шын» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ**: «Өжээн негээшкини» 9.40, 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Карактан корт» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Джазта чүгле чыстаар» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Юми — [illegible]» 9.30, 11.00, 12.30, 14.00, 15.30, 17.00, 18.30 шактарда.

Эрзин кожуун болгаш суур чагыргалары Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну К. Ш. Чамзырынның өөнүң ээзи

Клавдия Чыргаловна
ЧАМЗЫРЫННЫҢ

амыдырал-чуртталгазының 66-гы чылында мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрүл-төрелдеринге, өске-даа чоок кижилеринге ханы кажыдалды илерегейлеп тур.

ХҮНДҮЛҮГ СОҢГУКЧУЛАР!

Хамыктың мурнунда силерге 1993 чылдың декабрь 12-де болур соңгулдаларга идепкейлиг киржирин күзээримни илередип тур мен.

Мен Тыва Республиканың № 17 соңгулда округунуң талазы-биле Федерация Чөвүлелинге депутаттың кандидады кижи болганымда, силерниң шын шилип алыышкын кылгаш, боттарыңарның хамааты хүлээлгеңерни күүседир апаарыңга идегеп тур мен.

Бир эвес соңгудуптар болзумза, юрист болгаш эрге-хоойлу талазы-биле эртем-билиглиг кижи болганымза, бодумнуң бараа-дуржулгамны ажыглап тургаш, силерниң күзел-сорукtарыңар күүседир дээш бүгү күжүмнү үндүреримни, демократия, ёзулуг эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары дээш демисежиримни, социал байдалы кудуу болгаш четпес хандырылгалыг хамаатыларның эрге-шөлээзин камгалавышаан, хамаатыларның хостуг эргелерин оларга херек кырында бээри дээш туржурумну аазап тур мен.

Мен тоталитарлыг ёзу-чурумга удур, национал эптежиишкинниң үрээринге болгаш хоойлу-дүрүмнүң херек кырында ажыл-чорудулгадан хажыдыышкынга удур мен. Бодумнуң программамның үндезини болза бистиң силерниң-биле каде амыдырал-чуртталгавыс-биле ажыл-херекче кирери ол болур деп санаар мен.

В. Б. КАРА-САЛ.
Россияның Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ
Кол редактор В. Ф. ЧАПАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-08; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; [illegible] — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-01; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 1-00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 234.